

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Студијски програм мастер академских студија

Српска филологија: српски језик и књижевност

ЗАВРШНИ РАД

**ПРОШЛА ГЛАГОЛСКА ВРЕМЕНА У СТАРОСРПСКИМ ПОВЕЉАМА И
ПИСМИМА ОД 12. ДО 14. ВЕКА**

**PAST TENSES IN OLD SERBIAN CHARTERS AND LETTERS FROM THE 12TH TO THE
14TH CENTURIES**

Студент

Лука Николић, 2020/230005

Ментор

академик Јасмина Грковић-Мејдор

Нови Сад, 2021

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Студијски програм мастер академских студија

Српска филологија: српски језик и књижевност

Лука Николић

ЗАВРШНИ РАД

**ПРОШЛА ГЛАГОЛСКА ВРЕМЕНА У СТАРОСРПСКИМ ПОВЕЉАМА И
ПИСМИМА ОД 12. ДО 14. ВЕКА**

PAST TENSES IN OLD SERBIAN CHARTERS AND LETTERS FROM THE 12TH TO THE
14TH CENTURIES

*Овај рад не садржи облике присвајања или злоупотребе радова других ауторки/аутора
и не сме бити предмет присвајања или злоупотребе од стране других ауторки/аутора.*

*This thesis does not contain any form of illegal appropriation or abuse of other authors' works
and must not be an object of illegal appropriation or abuse by other authors.*

Нови Сад, 2021

Потпис студента

САДРЖАЈ

АПСТРАКТ	2
ABSTRACT.....	3
УВОД.....	4
ГЛАГОЛСКА ОВРЕМЕЊЕНОСТ	4
О глаголском времену	5
Проблем егзофоричких и ендофоричких глаголских времена	9
О глаголском виду	12
О глаголском начину	16
ПРОШЛО ГЛАГОЛСКО ВРЕМЕ.....	21
Унутрашња диференцијација	22
ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА	28
Не-предмет истраживања.....	28
Корпус и релативност грађе	30
Методолошке црте: анализа, компарација и резултати	32
АНАЛИЗА ЕКСЦЕРПИРАНЕ ГРАЂЕ.....	34
ПРЕЛИМИНАРНИ ОКВИР	34
ИМПЕРФЕКАТ	36
АОРИСТ	40
ПЕРФЕКАТ.....	46
ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ	52
ЗАКЉУЧАК.....	54
РЕФЕРЕНЦЕ	56
ИЗВОРИ	56
ЛИТЕРАТУРА.....	57

АПСТРАКТ

Рад настоји да испита употребу прошлих глаголских времена у старосрпском језику, прецизније – у старосрпским повељама и писмима из 12, 13. и 14. века који чине део збирке *Старе српске повеље и писма*, књ. 1, св. 1, коју је приредио Љубомир Стојановић (1929). У том покушају, полазну тачку представљаће старословенски систем прошлих времена, који у бити рефлектује одговарајуће стање у касном прасловенском језику, како би се утврдиле конкретне промене у односу на прасловенско наслеђе, али и потенцијално уочљиве дубље развојне тенденције. Притом, посебна пажња биће поклоњена ограничавајућим факторима корпусног оквира, о којима треба водити рачуна у сваком дијахронолингвистичком раду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историјска лингвистика, историјска синтакса, старосрпски језик, прошло глаголско време, глаголски вид.

ABSTRACT

The purpose of this paper is to analyze the use of past tenses in Old Serbian, more precisely, in Old Serbian charters and letters from the 12th to the 14th centuries which constitute a significant part of *Старе српске повеље и писма*, vol. 1, no. 1, a collection of medieval Serbian charters and letters published by Ljubomir Stojanović (1929). Hence we will start with the system of past tenses in Old Church Slavonic, which reflects the corresponding state of affairs in Late Proto-Slavic. It is essential to define concrete changes and even broader developmental paths from Proto-Slavic origins to the Old Serbian system of past tenses. Meanwhile, the corpus framework and its limiting properties, inherent to any research dealing with diachronic linguistics, shall need special attention.

KEYWORDS: historical linguistics, historical syntax, Old Serbian, past tense, aspect.

УВОД

ГЛАГОЛСКА ОВРЕМЕЊЕНОСТ

Иако и данас актуелна пракса дефинисања глагола као оделите врсте речи за коју је супстанцијална категорија времена – ма како ова категорија била схваћена: начелно, као део екстрапсихичке или пак интрапсихичке реалности – своје генеративне нити пружа бар до Аристотела, однос између глагола и времена ни на који начин није монолитан и једноставно одредив. Штавише, лингвистички појам глаголског времена (енг. tense) још увек се не може сматрати платоновски изграђеним појмом будући да његове границе бледе у контакту са сродним и у сличном смислу проблематичним појмовима глаголског вида (енг. aspect) и глаголског начина (енг. mood). Стога би требало да диференцијација ових трију појмова, или барем покушај да се она унеколико оствари, буде прва прелиминарна ограда теоријског карактера у овом раду, и на хронотополошкој и на аксиолошкој равни.

У 20. глави своје *Поетике*, говорећи о хијерархијски устројеним деловима дикције,¹ тј. о структури језичког израза, Аристотел поима глагол као језичку јединицу која има своје значење и која је, надасве, овремењена:

Glagol je reč koja, pored ostalog, znači i vreme, a kojoj su pojedini delovi bez značenja, baš kao i kod imena. (Aristotel 1955: 39)

Да је овремењеност *differentia specifica* глагола у систему дикцијских елемената, Аристотел показује на специфичан начин: дефинишући именицу, једину од седам преосталих језичких јединица која свој хијерархијско-семантички ниво дели са глаголом, *via negativa* с обзиром на временски моменат (*ibid.*). Особена веза глагола и времена, која је, дакле, истакнута већ у 4. веку пре нове ере, не само да је постојана кроз потоњу историју науке о језику већ још увек представља релевантан и врло инспиративан лингвистички проблем. Заправо, оно што би најпре представљало предмет интересовања лингвистике у овом дугом историјском луку

¹ Термин *дикција* (стгрч. λέξις) Аристотел употребљава да означи *способност изражавања посредством речи*, што експлицитно наводи у 6. поглављу *Поетике* (Aristotel 1955: 18). У 20. поглављу он даље разрађује концепт дикције бавећи се њеним конститутивним и хијерархијски устројеним елементима – њих је укупно осам: глас, слог, свеза, члан, име, глагол, облик и говор (*ibid.*, р. 38).

јесу нарочити феномени који истовремено прате и одражавају глаголско-временски однос – у првом реду, то су глаголско време и глаголски вид, али од њих не би требало одвајати ни феномен глаголског начина; емпиријски подаци из многих језика показују да су границе међу овим трима феноменима често слабо разлучиве, па се и у типолошким студијама које се поглавито занимају за категорије глаголског времена и вида неизбежно говори о систему време–вид–начин (енг. TAM system).² Сваки члан овог система на особит, али не и потпуно изолован начин осветљава по једну димензију релације глагола са временом, па тако и саму релацију открива као вишедимензионалну, о чему, с друге стране, сведочи и многобројност и разноврсност литературе која је њој посвећена.³

О глаголском времену

Феномен глаголског времена у савременој лингвистичкој литератури по правилу се дефинише контрастивно у односу на феномен глаголског вида, при чему се контраст међу овим феноменима базира на бинарној опозицији коју је први на јасан начин поставио Гистав Гијом тридесетих година прошлог века у свом раду Guillaume 1933. Концептуалне опоненте француски лингвиста обележава терминима *експлицирано време* и *имплицирано време* (ibid., р. 357),⁴ а њихова опозиција може се појмити као однос између времена у које се да сместити ситуација означена глаголом и које је стога екстринзично према самој ситуацији, и времена које се тиче интринзичне организације глаголске ситуације и које је њој инхерентно. Управо би концепт експлицираног времена идеално одговарао феномену глаголског времена (ibid., рр. 357–358). Међутим, глаголска ситуација временски се локализује различитим језичким средствима, због чега се не би могло рећи да је концепт експлицираног времена специфичан за феномен глаголског времена.

² Екстреман вид трансцендирања граница међу овим категоријама, а донекле и самих категорија, представљају *грамови* (енг. grams), као врсте граматичких морфема схваћених у широком смислу (подразумевајући, притом, и перифрастичне граматичке форме, нпр. садашњи перфекат у енглеском језику), који се као основни предмет проучавања у вези са глаголским временом и видом први пут категорички одређују у раду Bybee & Dahl 1989, пониклом на темељима две међусобно независне (али по својим резултатима врло блиске) типолошке студије: Dahl 1985 и Bybee 1985.

³ Систематичан преглед најистакнутијих промишљања, лингвистичких теорија и истраживања од најстаријих помена који су нам сачувани до последње деценије 20. века нуди студија Binnick 1991.

⁴ Изворни термини које Гистав Гијом користи јесу *le temps explicqué* и *le temps impliqué*.

- (1a) *Написала сам* цео чланак.
- (1б) Синоћ *сам написала* цео чланак.
- (1в) Синоћ *сам, после изласка, написала* цео чланак.
- (1г) Синоћ *сам, после изласка, када сам се коначно натерала, написала* цео чланак.

Наведени примери илуструју различите језичке модалитете којима савремени српски језик може конкретну ситуацију сместити у прошлост: *перфекат* као глаголско време, временски прилог синоћ, предлошко-падежна конструкција после изласка и временска реченица када сам се коначно натерала. Прецизност временске локализације расте од (1а) до (1г), и то се не може објаснити простим нагомилавањем временских локализатора – перфекат је свакако много апстрактнији локализатор од осталих, што је последица његовог другачијег језичког статуса. Перфекат је граматичка категорија, док би се сви подвучени временски адвербијали могли поставити наспрам перфекта и условно окарактерисати као лексичке јединице, које не само да имају богатију семантику и пружају детаљније податке о смештању у време већ су и у својој употреби врло снажно везане за конкретну ситуацију. С друге стране, употреба граматичке категорије глаголског времена регулисана је општим граматичким принципима који је чине обавезном и онда када је глаголско време само по себи редундантан временски локализатор, као у примерима (1б), (1в) и (1г). Ипак, треба напоменути да глаголско време може бити информативно релевантан временски локализатор и у случају када се комбинује са временским адвербијалима; уп. следеће примере, у којима тачна интерпретација времена маркираног временским прилогом зависи управо од употребљеног глаголског времена:

- (2а) Данас *је* занимљив дан.
- (2б) Данас *је био* занимљив дан.
- (2в) Данас *ће бити* занимљив дан.

Одређење глаголског времена које је понудио Гистав Гијом, иако прилично утицајно и још увек резонантно, није довољно егзактно изван своје опозиције са глаголским видом. Потпунију и за овај рад сасвим одговарајућу дефиницију пружа Бернард Комри у свом сада већ класичном делу *Tense* (1985), које заједно са његовом претходном студијом посвећеном проблему глаголског вида (Comrie 1976) представља део незаобилазне теоријске матрице у проучавању ових и сродних лингвистичких феномена:

... глаголско време јесте граматикализовани израз локације у времену. (Comrie 1985: 9)⁵

Дакле, када је реч о категорији глаголског времена, могу се истаћи две њене фундаменталне одреднице: граматикализованост и временска локализација. Термин *граматикализација*, по свему судећи, сковао је Антоан Меје у свом раду Meillet 1912, и то како би обележио процес еволуције граматичких форми из некада лексичких јединица.⁶ Традиција проучавања овако схваћеног, мејеовског, процеса граматикализације изразито је богата;⁷ овом приликом биће довољно илустровати је примером развоја футура у старосрпском језику, проблема коме је екстензивну пажњу посветила Јасмина Грковић-Мејџор (2012). Наиме, конкуренцију више различитих језичких стратегија за означавање будуће ситуације старосрпски језик наследио је из прасловенског. Једна од синтаксичких (перифрастичних) конструкција којима се могла исказати футурска семантика био је тзв. волитивни футур: *хтѣти* + инфинитив. У ситуацији интензивних језичких контаката на Балкану управо је ова конструкција однела победу над својим конкурентима и коначно се развила у граматичку категорију футура, пролазимоћу на том путу кроз неколико фаза карактеристичних за процес граматикализације уопште: то су, пре свега, десемантизација, супстанцијална ерозија и клитизација глагола *хтѣти*.⁸ Прва фаза подразумева значењско слабљење датог глагола по утврђеној схеми *жеља* > *воља* > *намера* > *предвиђање*, која представља један од универзалних граматикализационих ланаца.⁹ Друга фаза односи се на судбину саме фонетске супстанце глагола, која се постепено крњи до свог

⁵ Оригиналано: ... *tense is grammaticalised expression of location in time*. Превод је мој.

⁶ Идеја да су граматичке форме еволуирале из лексичких јединица свакако је старија и може се пратити барем до Етјена Боноа де Кондијака (фр. Étienne Bonnot de Condillac), француског филозофа и епистемолога, и књиге *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (1746), где аутор проблематизује етимологију личних глаголских наставка и глаголских времена (Lehmann 2015: 1).

⁷ Рецензија истраживања посебну вредност приписују дискурсивним (контекстуалним) условима под којима се одвија граматикализациони процес, што представља једну од значајних модификација ауторитативног увида у основе граматикализације који је дао Антоан Меје.

⁸ Ауторка се у раду ослања на сет граматикализационих параметара који систематично поставља студија Heine 1993. Међутим, требало би напоменути да каталог ових параметара варира, у зависности од теоријског погледа на проблем граматикализације, и термилолошки, и квалитативно, и квантитативно (в. нпр. Lehmann 2015 или Norreg 1991). Уз то, ни редослед деловања параметара граматикализације унутар једног сета није фиксиран.

⁹ Термин *граматикализациони ланац* може се дефинисати као линеарно структуриран низ *породично сличних* категорија међу којима је свака следећа дијахронички млађа, или више граматикализована (в. рад Heine 1992, који овај појам нарочито елаборира). Поред овог, у литератури су у употреби и термини *граматикализациони пут* (Bybee et al. 1994), *граматикализациона скала* и *граматикализациони канал* (Lehmann 2015). Од посебног је значаја то што овај концепт јако добро открива градуелну природу процеса граматикализације, као и *fuzzy* границу између лексичког и граматичког у језику (о фазичности у лингвистици в. Радовановић 2009).

коначног облика: *хоћу* > *хћу* > *ћу*. Коначно, другој фази конкомитантна је трећа и последња фаза, која погађа прозодијски план глагола тако да он престаје бити акцентогена (ортотона) реч, тј. постаје енклитика, чиме је свеукупан процес граматикализације окончан.¹⁰ За много детаљнију слику овог комплексног развоја, уз осврт на најистакнутију општелингвистичку литературу посвећену историјски конципираној граматикализацији, још једном бих упутио на рад Грковић-Мејџор 2012. Међутим, граматикализацији се може, мада ређе, приступити и са синхроног аспекта, о чему је већ било речи. У овом случају, граматикализована форма поима се као интегрални елемент граматичког система неког језика, као опонент лексичким јединицама, који се одликује особинама као што су семантичка апстракција, регуларност и обавезност. Занимљиво је да проучавање алтернативних употреба исте језичке јединице из угла синхроно конципиране граматикализације ипак пружа јасну слику језичког динамизма и сведочи о нераскидивој вези језичке синхроније и дијахроније, што се каткад лако замагли у лингвистичким истраживањима; као репрезентативан пример могу послужити различите употребне вредности глагола *бити* у савременом српском језику:

(3а) Колико је само талентованих особа данас овде!

(3б) Колико је само [она] талентована!¹¹

(3в) Колико је само талента [она] показала!

Примери су представљени према опадајућој лексикализованости подвученог глагола, тј. по његовој растућој граматикализованости – у примеру (3а) он има егзистенцијалну употребну вредност, у (3б) реч је о његовој копулативној употреби, док (3в) илуструје глагол *бити* као помоћни глагол.

¹⁰ Клити(ци)зацијом није погођен само прозодијски, већ и укупан морфофонолошки план глагола (Heine 1993: 55–56), а то емпиријски потврђују и запажања у раду Грковић-Мејџор 2012. Такође, процес граматикализације футура окончан је за старосрпски језик до 15. века, али се већ тада може наслутити следећи стадијум на скали граматикализације: енклитика > афикс (ibid., р. 90), који се протеже све до савременог српског језика.

¹¹ У српском језику субјекат се исказује тзв. прономиналним афиксом, тј. личним глаголским наставком, због чега експлицирање посебног (про)номиналног субјекта није граматички обавезујуће. Ипак, ради потенцијално лакше интерпретације употребне вредности подвученог глагола, у угластим заградама издвајам експлицирани прономинални субјекат; међутим, то не би требало да наведе на непажљив закључак да је реч о реконструкцији елидираног субјекта, будући да његово постојање никако не мора бити немаркирана ситуација, што потврђује и типолошки поглед на проблем који се још од студије Chomsky 1981 покаткад обележава не баш најсрећнијим термином *pro-drop* (за значајан типолошки увид в. Dryer 2013). У овом смислу занимљива је и теоријска мисао Александра Белића о индоевропској реинтерпретацији реченичних односа типа *носим* > *ја носим*, на коју бих овом приликом тек упутио (Белић 1998: 73–74).

Слично полифазном процесу граматикализације, својеврсна комплексност одликује и другу кључну детерминанту у разумевању појма глаголског времена. Смештање у време, и то у *универзумско време*,¹² подразумева више конститутивних елемената који ће његову реализацију учинити могућом: то су, пре свега, објекат временске локализације и оријентир. Објекат који се смешта у време у овом случају представља ситуација обележена глаголом, што је већ у више момената било егземплификовано. Како време само по себи нема никакве урођене параметре који би на било који начин фиксирани његову унутрашњу организацију, оријентационе инстанце при временској локализацији нужно су екстериорне времену самом и зато му се морају приписати споља, од стране говорног лица. Овај арбитрарни временски граничник, осим као оријентир, може се означити и као деиктички центар, референтна тачка или временски локус, а саму временску локализацију обавезно детерминише на три начина: додељује јој деиктичку, протејску и концептуалну вредност.¹³ Ипак, на крослингвистичком плану издваја се један временски тренутак као најтипичнији временски локус – то је *tempus dicendi*, тренутак језичког реализовања (говорења или писања), који се може дескриптивно представити синтетичким тројством *ја–овде–сада* (Comrie 1999: 364). Ако би се, у исти мах, време конципирало линеарно, у виду праве линије, онда би најтипичнији деиктички центар временску осу делио на три дела, при чему би део који му претходи био прошлост, део који му следи био би будућност, а он би сам репрезентовао садашњост; ова концепција времена, мада на први поглед можда превише наивна и стереотипна, типолошки се, заправо, показује као најрелевантнија (Comrie 1985: 3).

Проблем егзофоричких и ендофоричких глаголских времена

Сва глаголска времена која подразумевају оријентацију на временској оси с обзиром на тренутак говора традиционално се именују као апсолутна глаголска времена, док се сва глаголска времена која немају инхерентну оријентацију према ма ком временском моменту, већ своју референтну тачку добијају искључиво у контексту, традиционално означавају као

¹² Оригинално: *Universe Time* (Hewson & Bubenik 1997: 7). Термин у потпуности одговара раније елаборираном термину *експлицирано време* (фр. *le temps explicite*).

¹³ Будући везано за референтну тачку која је константно нестабилна, тако да ће нпр. *сутра* увек постати *данас* и *данас* ће постати *јуче*, смештање у време испоставља се као деиктичка и протејска појава (енг. *shifter*); уз то, референтна тачка потпуно је субјективна, што временској локализацији даје чисто концептуални предзнак.

релативна глаголска времена. Терминолошке поставке којима се у наведеним дефиницијама оперише, као и њихове појмовне импликације, многоструко су проблематичне. Најпре, већ је примећено да терминолошка опозиција *апсолутно време : релативно време* није потпуно адекватна (ibid., р. 36), будући да и апсолутно време ситуацију локализује у односу на другу временску инстанцу, тј. на тренутак говора. Ипак, начин на који се апсолутно време односи према деиктичком центру не подудара се са начином на који то чини релативно време. Ако је у првом случају деиктички центар екстралингвистичка инстанца везана за говорно лице, у другом случају то је нека ојезикотворена тачка на временској оси.

(4) Уживао је слушајући кишу.¹⁴

Пример (4) добро илуструје дату разлику. Перфекат *уживао је* глаголску ситуацију смешта у прошлост у односу на тренутак говора као инхерентни деиктички центар који није језичке природе и никада неће бити језички енкодиран. С друге стране, глаголски прилог садашњи слушајући глаголску ситуацију временски локализује тако да је она симултана моменту који је језички обележен перфектом *уживао је*. Дата дистинкција, којој на овом месту придајем посебну пажњу, има своје терминолошке последице. Како она у потпуности одговара двама видовима деиксе – егзофори и ендофори, при чему прва подразумева језичко упућивање на екстралингвистичке ентитете, а друга на елементе језичке реализације (Klajn 1985: 41–42), покушао бих да, уместо старе терминолошке опозиције, понудим другачије терминолошко решење: *егзофоричко глаголско време* (уместо *апсолутног*) и *ендофоричко глаголско време* (уместо *релативног*). Такође, требало би напоменути да концепт ове бинарне опозиције није увек солидан и лако се може деконструисати прелазним категоријама, које би се стога могле именовати термином *егзофоричко-ендофоричка глаголска времена*; уп. следећи пример:

(5) Када сам *стигла* кући, оне су већ биле заспале.

Подвучени глаголски облик у примеру (5), савремени српски плусквамперфекат, посебан је с обзиром на свој деиктички центар, који се умножава. Пре свега, он се односи на ситуацију

¹⁴ Примере попут овог из савременог српског језика, са употребом неличних глаголских форми у осликавању односа релативног времена према апсолутном, за енглески и латински језик наводи и тумачи Бернард Комри (1985: 57–61).

маркирану обликом перфекта *сам стигла*, и то антериорно, због чега га Александар Белић сврстава у оне глаголске облике који су чисто релативни (Белић 2006: 423). Међутим, како је то запазила и Милка Ивић, плусквамперфекат не само да је везан за другу ситуацију већ успоставља релацију и са тренутком говора, опет антериорну, па се с правом одређује и као прошло време (Ивић 1958: 146). По угледу на Бернарда Комрија, који плусквамперфекат у енглеском језику сматра апсолутно-релативним временом (Comrie 1985: 65) и, ослањајући се, бар у основи, на симболички систем репрезентације значења глаголских времена којим располаже Ханс Рајхенбах (1947: 287–298),¹⁵ даје сублимирану представу његове семантике (Comrie 1985: 125), покушао бих да егзофоричко-ендофоричку суштину плусквамперфекта у савременом српском језику, у његовој најтипичнијој употреби, дескриптивно представим на следећи начин: плусквамперфекатска ситуација истовремено стоји у деиктичком односу антериорности и према перфекатској ситуацији и према моменту говора.¹⁶

На још једну важну дистинкцију, релевантну за овај рад, треба скренути пажњу. Када се проблематизује ендофоричко глаголско време, његове појмовне границе могу се учинити флуидним у случајевима попут следећег:

(6) *Видела сам је јуче како жури* некуда.

Само наизглед подвучени презент у примеру (6) као деиктички центар има ситуацију коју исказује перфекат *видела сам* и тако продире унутар концептуалних граница ендофоричког времена. Ситуација је, заправо, нешто деликатнија. Презент је у савременом српском језику, надасве, егзофоричко време, које садржи инхерентан временски локус, и то моменат говора, а глаголску ситуацију смешта у време тако да је локусу симултана. Оно што је овде заиста другачије у односу на прототипичну слику презентске употребе јесте контекст, који можемо прецизније одредити као синтаксички оквир – презент се појављује као предикат у зависној

¹⁵ За детаљну критику теорије о глаголским временима коју презентује Ханс Рајхенбах у својој књизи *Elements of Symbolic Logic* (1947: 287–298), а, пре свега, његове концепције референтне тачке (R), в. чланак Comrie 1981.

¹⁶ И док Бернард Комри не утврђује директну везу између енглеског плусквамперфекта и тренутка говора, већ је изводи преко референтне прошле ситуације са којом плусквамперфекат једино успоставља деиктички однос (Comrie 1985: 125), у савременом српском језику ситуација је другачија; плусквамперфектом се може исказати и *дисконтинуирана прошлост*, која се оријентише према тренутку говора: *Била сам изгубила кључеве од стана* [али их сада имам]. О дисконтинуираној прошлости и њеном маркирању у крослингвистичкој перспективи в. Plungian & van der Auwera 2006, а ова кратка напомена о српском плусквамперфекту као њеном маркеру само је довољна потврда (и) његове егзофоричке природе.

реченици, која се оријентише према предикату матричне реченице, које је интегрални део. Дакле, привидна оријентација презента према перфекту може се посматрати као последица реалног управљања зависне реченице према матричној. Насупрот томе, презент и даље има свој унутрашњи временски локус, који је и даље везан за говорно лице (ја–овде–сада), само што је говорно лице променило вредност својих координата; а то је могуће јер је деиктички центар, како је већ било истакнуто, субјективног и протејског карактера.¹⁷ Нове координате не подразумевају више говорно лице у његовој реалној димензији (према којој се одређују и перфекатски облик и прилог *јуче*), већ се односе на лице које перципира визуелну драж и које материјализује ново ја–овде–сада, па тако и репрезентује инхерентни локус подвученог презента. И перфекат и презент у овом примеру отеловљују концепт егзофоричког времена, али је њихов деиктички центар различит, што је последица менталног измештања говорног лица из својих реалних координата у неке друге.¹⁸ Синтаксички оквир подвученог презента јесте на неки начин ендофорички, али то није и сам презент, па би требало увек разликовати ендофоричко време од егзофоричког времена употребљеног у ендофоричком контексту.

О глаголском виду

У досадашњем кратком, али за потребе које ће имати централни део овог рада сасвим оперативном покушају да се фокусирају најпроминентније особености глаголског времена као језичке категорије, већ је напоменуто да се у актуелној лингвистичкој теорији и пракси глаголском времену супротставља појам глаголског вида, па се ове категорије контрастивно дефинишу. Ако је глаголско време овде одређено као граматичка категорија глагола којом се глаголска ситуација смешта у њој екстринзично време, глаголски вид би се, уз још један ослонац на одговарајућу студију Бернарда Комрија (1976: 3),¹⁹ могао дефинисати као:

¹⁷ Зато бих сада могао рећи: *Данас је уторак и немам никакве планове*, и тако употребити подвучене презенте у њиховој очигледној егзофоричкој природи, иако данас нпр. уопште није уторак и имам много планова.

¹⁸ Бавећи се проблемом глаголских времена у комплексним реченичним структурама са индиректним говором, Алан Тимберлејк употребљава пластичне термине *спољашње говорно лице* (енг. external speaker) и *унутрашње говорно лице* (енг. internal speaker) за појмове које овде описујем као реалне и измештене координате говорног лица (Timberlake 2007: 309–310).

¹⁹ Одређење глаголског вида које је дао Бернард Комри постаје ауторитативно у потоњој традицији, али треба напоменути да се у великој мери темељи на појмовном одређењу које је раније понудио дански лингвиста Јенс Холт у својој студији *Études d'aspect* (1943).

граматикализовани модалитет представљања интринзичног временског уређења глаголске ситуације.

Из оваквог поимања глаголског вида могла би се извести још једна бинарна опозиција која би глаголски вид одредила негативно према глаголском времену: док је глаголско време у бити деиктичка категорија, која се нужно оријентише према некој другој временској тачки, глаголски вид нема деиктичку природу и тиче се искључиво дате глаголске ситуације. Тај закључак, ипак, није у потпуности тачан, будући да је глаголски вид, као и глаголско време, чисто концептуалног и субјективног карактера, па је могуће једну исту ситуацију приказати на различите начине, чак и од стране истог говорног лица, које опет добија централну улогу око које се конституишу различите и променљиве вредности глаголског вида.

(7) Јуче сам погледао јако тужан филм. Плакао сам док сам га гледао.

Подвучени облици перфекта у примеру (7) реферишу о истој ситуацији, али је представљају на различите начине, из различитих *аспеката*. Прва перфекатска форма осликава ситуацију као компактну у погледу њене временске организације, као несегментабилну и јединствену у времену. Ситуација је пак другим перфектом приказана с обзиром на то како је временски конституисана, и то тако да је у фокусу неки њен медијални фрагмент, неодређене дужине и неодређене удаљености од почетка и краја, али који прогресивно тече управо ка финалној тачки развоја ситуације. И пре него што бих адекватним терминима означио ова два начина презентовања глаголске ситуације, којима је додељена важна функција у многим језицима, задржао бих се на једној очигледној инконгруентности. Наиме, нема ниједног граматичког маркера који би разликовао подвучене перфекатске форме. Да ли би онда требало њихову *аспекатску* разлику приписати глаголском виду, који је претходно одређен као граматичка категорија? Одговор на ово питање није моновалентан и захтевао би такав обим теоријског дискурса који превазилази оквире овог рада. Ипак, покушао бих да сажето изведем базичне теоријске поставке на које ћу се ослањати и касније.

Глаголи *погледати* и *гледати* у савременом српском језику отеловљују дату разлику у представљању глаголске ситуације и својим облицима инфинитива, што има вишеструке импликације. Најпре, сам плуралски моменат у претходној реченици говори о томе да је реч о различитим глаголима. Штавише, поређење њихових инфинитивних форми већ сугерише

да је дотична разлика међу њима лексичке природе, тј. да је сваки од двају глагола носилац одговарајуће *аспекатске* вредности сам по себи. Међународни лингвистички термин за ову димензију лексичке семантике глагола јесте *Aktionsart*. Идеја која се крије иза датог термина старија је од позног 19. века, када он, заправо, налази своје место у (немачкој) лингвистичкој литератури (Dahl 1999: 30), и обично се прати до Аристотела, мада ју је проблематизовао и Платон (Binnick 1991: 142–144). Њене конкретне реализације могу варирати нпр. од простог дистинговања радње и стања до комплексног система вредности који за руски језик развија Александер Васиљевич Исаченко (1962); посебно место на овако замишљеном континууму свакако заузима Зено Вендлер, чија је концепција семантичких типова глагола с обзиром на *Aktionsart* од великог утицаја у потоњој лингвистичкој литератури (Vendler 1957, 1967). Да ли би то значило да разлика коју испољавају подвучени перфекти у примеру (7) није везана за глаголски вид, већ за *Aktionsart*? Ни одговор на ово питање није једнозначан. Наиме, иако дату разлику подвучени облици одржавају виталном и када се упореде у виду инфинитива, и даље важи чињеница да се у примеру (7) њима реферише о идентичној ситуацији. Притом, два глагола стоје и у творбеној вези, при чему је први настао префиксацијом другог: *по-* + *гледати* > *погледати*. Ако би се још навео нпр. енглески еквивалент примера (7), можда би тражени одговор био ближи.

(8) I watched a very sad movie yesterday. I was crying while watching it.²⁰

Као што показује пример (8), оба српска глагола, и *погледати* и *гледати*, одговарају једном енглеском глаголу, и то у различитим облицима. Под премисом да је између примера (7) и (8) успостављена потпуна семантичка еквиваленција, може се рећи да подвучени облици у енглеском примеру заиста илуструју граматикализацију различитих видова представљања јединствене глаголске ситуације, тј. различите глаголске видове. С друге стране, подвучене форме у примеру (7) остају проблематичног статуса у бинарном коду чије су вредности или глаголски вид или *Aktionsart*. Међутим, парадоксално, тражени одговор заиста је ближи, јер он подразумева прелазну категорију која подрива дотичну бинарност. Ова интермедијарна вредност може се означити термином *деривативни глаголски вид* (eng. *derivative aspect*). Он подразумева информацију о начину временског устројства глаголске ситуације која се неће

²⁰ Превод је мој.

исказивати граматичким, већ творбеним средством, чиме се интегрише у глаголску основу, тј. у лексичку семантику датог глагола. Тако, према енглеском глаголу *watch*, који има јасне параметре лексичке семантике, али који вредност глаголског вида уобличава у граматичком оквиру и стога је може мењати кроз конјугацију, стоје српски глаголи *погледати* и *гледати*, којима је јединствени податак о глаголском виду фиксиран у лексичком значењу и као такав остаје константан кроз све њихове граматичке парадигме.

... данашњи словенски вид само је стварно или објективно значење основе којему одговара различно синтаксичко значење других језика. (Белић 1998: 261)

Наведену тврдњу Александра Белића у потпуности потврђују типолошка истраживања која се баве случајем глаголског вида; толико развијена деривативна формализација различитих глаголсковидских вредности да је он готово апсолутно независан од флективних глаголских категорија врло је специфична на крослингвистичкој равни и највише се везује за словенске језике (Bybee & Dahl 1989: 83–89). Будући да се развој словенског деривативног глаголског вида одвија још од прасловенске епохе, за ову прилику било је релевантно апстраховати бар његову уникатност, и према глаголском виду као граматичкој категорији, и према лексичкој категорији означеној као *Aktionsart* (о историји и типологији словенског глаголског вида в. Wiemer & Seržant 2017).²¹

Иако се испоставило да пример (7) није најбољи репрезент претходно дефинисаног појма глаголског вида, и да би то у потпуности био пример (8), семантичка опозиција коју оба примера илуструју потпуно је иста. Одговарајући семантички опоненти терминолошки се могу одредити као перфективан и имперфективан глаголски вид, или, када би се концепт који суштински одговара двома различитим језичким категоријама, граматикализованом и деривативном глаголском виду, маркирао чисто концептуалним термином *аспектуалност*,

²¹ Иначе, занимљиво је да се као индивидуализован појам глаголски вид јавља у руској лингвистици поводом руског деривативног глаголског вида (Binnick 1991: 139–140), иако је, како је већ указано, словенска ситуација поприлично атипична у типолошком смислу. Међутим, његова морфолошка маркираност у глаголској основи ову побуду чини потпуно очекиваном. Енглески термин *aspect* јавља се као индиректан превод руског термина *вид*, при чему је језик посредник био француски (Dahl 1999: 30). Будући да је потоња историја термина *aspect* врло компликована и каткад конфузна, а притом је реч о простом преводу руског термина, сада сам заобишао његову српску адаптацију и остао при термину *глаголски вид*, и то у овде дефинисаном значењу. Речи *аспект* и *аспекатски* користио сам, међутим, у неким моментима, али у потпуно нетерминолошком својству, што сам истицао италиком. Својеврстан отклон важи и према детаљнијој елаборацији конкретних параметара термина *Aktionsart*, која би само преоптеретила овај део рада.

могло би се говорити и о перфективној и имперфективној аспектуалној вредности. Прва од аспектуалних вредности може се дефинисати онако како је то већ учињено: као такав начин представљања глаголске ситуације који занемарује њену унутрашњу временску структуру и осликава је као компактну целину (Comrie 1976: 16), тј. као јединствену целину која се не може анализирати и која има јасно одређену финалну тачку (Dahl 1985: 78). Имперфективна аспектуална вредност ситуацију, с друге стране, презентује с обзиром на њено интринзично временско устројство, не према њеном тоталитету, већ према унутрашњем развоју (Comrie 1976: 16, 24), без икакве импликације неког финалног граничника (Bybee & Dahl 1989: 55). Ове две аспектуалне вредности базичне су и играју важну улогу у организацији глаголског система у многим језицима света, при чему се обично исказују морфолошким средствима у ужем смислу, тј. граматичким морфемама (Dahl & Velupillai 2013). Иако је даље развијање специфичних аспектуалних вредности с обзиром на полазно двојство могуће и типолошки оправдано (в. нпр. Comrie 1976: 16–14 или Dahl 1985: 69–102), овде то неће бити од нарочите релевантности.²²

О глаголском начину

Категорију глаголског начина посебно је тешко одредити, не само према глаголском времену и виду као категоријама с којима је и морфолошки и семантички у нарочитој вези (па се типолошки најчешће изражавају истим – полиекспоненцијалним – морфемама)²³ већ и генерално. Најпре би требало подвући терминолошку разлику између глаголског начина као граматичке категорије и модалности као концепта који се, између осталог, обележава и глаголским начином. Модалност се може изразити и другим језичким средствима различите врсте: нпр. суфиксима, клитикама, партикулама или модалним глаголима (Palmer 2001: 19). У лингвистичкој традицији нема јединствене дефиниције модалности: с једне стране, може

²² На овом месту напоменуо бих велики значај који је у проучавању феномена глаголског вида као опозиције *перфективни вид* : *имперфективни вид* имао рад Романа Јакобсона посвећен овом проблему у руском језику (1932/1984); рад је, будући први који је системски поставио темеље категорији глаголског вида, представљао својеврсно плодно тло за сва даља сродна истраживања.

²³ Полиекспоненцијални (или кумулативни) морфолошки форманти истовремено одражавају вредности више језичких категорија (нпр. морфема којом се маркирају и падеж и број у многим индоевропским језицима), за разлику од моноекспоненцијалних морфема, од којих свака носи податак само о једној категорији (нпр. турске морфеме којима се посебно означавају број и падеж). О експоненцијалности уопште, али и у контексту ТАМ категорија в. Bickel & Nichols 2013.

се дефинисати као скуп свих значења која се исказују модалним глаголима, при чему се као полазна тачка узима формална јединица: модални глагол (Palmer 1979: 4–5); с друге стране, модалност се врло често одређује као став говорног лица према пропозицији која се исказује (в. нпр. Jespersen 1924: 313–321, Bally 1942 или Белић 1998: 243–254). Детерминанте које се окупљају око концепта модалности (општије: субјективност, нефактивност, неасертивност, или конкретније: могућност, обавеза и сл.) и његови типови (од најшире дистинкције *realis* : *irrealis* до конкретнијих подела, нпр. на епистемичку, деонтичку и динамичку модалност) константно варирају у кореспондентној литератури, што последично чини проблематичним и статус свих језичких категорија које би биле у вези са овим концептом. У складу са циљем овог рада, сада неће бити посебно проблематизована ова *варијабилна* питања. Приоритет ће имати оцртавање оперативне скице концепта модалности, према којој се може на прецизан начин одредити феномен глаголског начина.

Наиме, модалност се може посматрати у вези са алтернативама; она се, заправо, тиче алтернативних светова у које се неко актуелно стање ствари може контемплативно и језички изместити (Perkins 1983: 6–7, Timberlake 2007: 315–316). Ово одређење модалности покрива многе појмове који се у различитим традицијама, лингвистичким и логичким, везују за њу, али и искључује неке од њих. Најпре, актуелно стање ствари, које може бити термилошки различито означено, најчешће терминима *realis* или *индикатив*, не одговара овако схваћеној модалности. Из њених граница биће искључене и вредности као што је негација или реална евалуативност (типа *Добро је што си назвао*). Насупрот томе, њен појмовни домен може се приказати с обзиром на типологију изложену у дијакхронијској и крослингвистичкој студији Bybee et al. 1994 (pp. 176–240):

1. *агентивно оријентисана модалност*, која обухвата следеће параметре: обавеза (јака и слаба), потреба, способност, жеља, намера, воља, неепистемичка могућност;²⁴
2. *модалност оријентисана ка говорном лицу*, са параметрима: императив, прохибитив, оптатив, хортатив, адмонитив,²⁵ пермисив;

²⁴ Изворни енглески термин *root possibility* превео сам термином *неепистемичка могућност*. Она подразумева спољашње услове (физичке, социјалне и сл.) који (не) омогућавају реализацију неке ситуације: нпр. *Могao је да заврши филм јер му је остало довољно батерије на лаптопу*. С друге стране, епистемичка могућност (енг. *possibility*) односи се на потенцијалну истинитост пропозиције: нпр. *Не јавља се; можда спава*.

²⁵ Адмонитив (енг. *admonitive*) тиче се упозорења од стране говорног лица.

3. *епистемичка модалност*, чији су параметри: епистемичка могућност, вероватноћа, инферирана извесност, контрафактивност;
4. *субординирана модалност* (субјунктив).

Без посебне елаборације наведених типова модалности или њихових параметара, с обзиром на то да су мање-више самоизражајни, овако осликане контуре концепта модалности сасвим су адекватне за јасно дефинисање категорије глаголског начина.

Глаголски начин представља граматикализацију неке модалне вредности.

Као конкретизација ове граматичке категорије може послужити императив, који је, заправо, језичка универзалија, будући да је потврђен у готово свим испитаним језицима света (Dahl 1985: 26). Иако је, на типолошкој равни, доминантно морфолошки маркиран, није мали број језика у којима императиву није посвећена особена морфолошка ознака (van der Auwera & Lejeune 2013), а често може бити формално идентичан и самој глаголској основи (Dahl 1985: 26). Императивом се прототипично исказује заповест која је упућена другом лицу (једнине или множине), и то у синтаксички и прагматички специфичној реченичној структури, која се стога обележава термином *императивна реченица*. Уп. пример императивне реченице са подвученом морфолошки означеном формом другог лица једнине императива у савременом српском језику:

(9) Одведи ме далеко одавде!

Посебан осврт требало би учинити поводом субординиране модалности (субјунктива). Овај модални тип исказује се глаголским формама у субординираним клаузама, и то допунским, допусним и циљним. Семантика субјунктива и њен онтолошки статус посебан је проблем у лингвистици и овом приликом он неће бити фокализован; његова употреба скоро потпуно је уроњена у контекст, па се неке јасне семантичке црте тешко могу изоловати. То је, ипак, само по себи посебан индикатор великог степена граматикализованости субјунктива, тако великог да наредна карика у његовом ланцу граматикализације подразумева његов постепени нестанак из језика (Bybee et al. 1994: 213–214). Оно што ће имати практичан значај у даљем току овог рада покушао бих да илуструјем следећим примерима:

(10a) I suggest we should go to sleep.

(10б) Предлажем да идемо да спавамо.

Под условом да је међу наведеним примерима успостављена потпуна семантичка једнакост, може се рећи да се као комплемент глаголу јединственог значења у енглеском језику јавља клауза са модалном *should*-формом, док се у српском језику појављује клауза са презентом. Модална *should*-форма прототипично означава слабу обавезу, па је и изван субординираног контекста један од глаголских начина у енглеском језику; штавише, и у оваквом контексту она може очувати трагове свог прототипичног значења, што значи да је управо пример као овај могао бити један од почетних степеника у граматикализацији *should*-forme у субјунктив (*ibid.*, p. 217). С друге стране, у примеру (10б) реч је о презенту, који ни на који начин није прототипичан глаголски начин, већ је егзофоричко глаголско време. Да ли онда овај облик, коме одговара енглески субјунктив, треба третирати исто – као глаголски начин – или ипак не? Александар Белић на ово питање одговара тако што развија теорију о модалној употреби глаголских времена, за разлику од њихове прототипичне временске употребе (Белић 1998: 238–239). Његова идеја о временској и модалној употреби глаголских облика имаће велики одјек у потоњој србистици, а и данас је поприлично актуелна. У овом раду облици као што је подвучени презент свакако се неће третирати као глаголска времена, и то је суштина коју је требало да наведени примери егземплификују. Међутим, још бих само навестио нешто другачији одговор на постављено питање, и то у виду личне хипотезе, који би могао додатно да оправда отклон од временске природе подвученог презента, чак и радикалнији од решења које је понудио Александар Белић. Наиме, пре свега, треба имати у виду да је у датој клаузи у примеру (10б) ознака одговарајуће модалне семантике везник *да*; иако је реч о везнику *да* у савременом српском језику, у прасловенском језику то је била модална партикула, којом су се могла исказивати различита модална значења, пре свега у домену модалности која се тиче говорног лица (Грковић-Мејџор 2004: 186–187), а њена модална основа витална је и у савременом српском језику (нпр. *Да си одмах отишао да спаваш*, где заједно са перфектом маркира строгу заповест). У комбинацији са презентом партикула *да* могла је да обележи и (ко)хортативно значење (*ibid.*, p. 189), врло блиско слабој обавези; ова комбинација стога је готово потпуно одговарала енглеској *should*-форми, и то не само концептуално, већ и према

језичком статусу – граматикализована је у некој мери, због чега би се могла посматрати као перифрастичан глаголски начин.²⁶ У току граматикализационог процеса, партикула *да* даље се развија у хипотактички везник (*ibid.*, pp. 191–200), чиме и хортативна конструкција *да + презент* развија статус допунске реченице; међутим, остајући модалног карактера, она није добила само нови синтаксички статус, већ је стекла и нову модалну вредност: субјунктивну вредност. Према томе, случајеве попут подвученог презента у примеру (10б) третираћу тек у комбинацији са одговарајућим везником насталим од модалне партикуле, не као времена у модалној употреби, већ као чисте субјунктиве.

²⁶ Као перифрастичан глаголски начин обично се третира облик тзв. трећег лица императива у српском језику (нпр. *Нека ми се јави што пре*), мада у строгом смислу то не може бити императив. У сваком случају, реч је о синтаксичкој конструкцији која је структурно подударна (ко)хортативној комбинацији *да + презент* (модална партикула + презент).

ПРОШЛО ГЛАГОЛСКО ВРЕМЕ

У оквирима претходно изграђеног општег теоријског модела у вези са граматичком категоријом глаголског времена, прошло глаголско време може се одредити као:

егзофоричко или егзофоричко-ендофоричко глаголско време којим се глаголска ситуација на временској оси позиционира антериорно према тренутку говора као деиктичком центру.

Међутим, овако постављена дефиниција може се унеколико проблематизовати. Шта тачно значи да се глаголска ситуација смешта у прошлост?

(11a) Тренутно слушам један јако занимљив подкаст. Пратим га уживо сваког петка.

(11b) Пре пет минута, када сам је позвала, била је у гужви.

У примеру (11a) подвучени облици презента на различите начине представљају ситуацију која је своје остваривање започела пре тренутка говора, чији се (не)одређени медијални део остварује у тренутку говора и која ће наставити да се реализује и након њега. Презентском формом слушам означава се таква ситуација у најстрожем смислу, при чему фрагмент који се поклапа са деиктичким центром није ни на који начин одређен ни према иницијалној ни према финалној тачки остваривања ситуације. С друге стране, презентом пратим приказана је ситуација која се понавља у времену, и то тако да су све њене индивидуалне реализације до оне која се тренутно одвија већ остварене, а нове се очекују. Дакле, иако су ове ситуације отпочеле пре тренутка говора, па тако својим неквантификованим или пак већинским делом припадају прошлости, оне се временски локализују презентом. Могло би се рећи да ма које преклапање ситуације са тренутком говора захтева њено смештање у садашњост, из чега би могао следити закључак да се ситуације мартирају као прошле само онда када су апсолутно реализоване у прошлости, попут оне означене перфекатском формом сам позвала у примеру (11b). Овај услов, ипак, показује се као неадекватан када се узме у обзир ситуација означена перфектом била је у истом примеру: наиме, реч је о таквој ситуацији чије је дешавање било у току у датом тренутку у прошлости, означеном конструкцијом *пре пет минута* и зависном реченицом *када сам је позвала*, али не постоји никаква препрека, ни ситуацији инхерентна ни њој контекстуално приписана, која би спречила протезање њене реализације до тренутка

говора – заиста, могуће је да је особа о којој се говори и даље у гужви; али ситуација се опет представља перфектом, као прошлим глаголским временом у српском језику. Из наведених примера јасно је да, при временској локализацији глаголске ситуације, није увек релевантно њено дешавање у целини, већ то може бити и неки њен фрагмент. У ствари, адекватније би било говорити о временској локализацији *референтног интервала* неке ситуације (Plungian & van der Auwera 2006: 320),²⁷ па би у случају презентских облика из примера (11a), као и у случају перфекта била је у (11б), референтни интервал који се смешта у одговарајуће време био тек један фрагмент реализовања ситуације, док би код перфекта сам позвала из (11б) то била потпуно остварена ситуација. Постављено одређење прошлог глаголског времена било би утолико прецизније уколико би се користило термином *референтни интервал глаголске ситуације*.

Унутрашња диференцијација

Перфектом сам позвала у примеру (11б), како је већ истакнуто, ситуација се потпуно смешта у прошлост, целином своје једнократне реализације. Ово је, типолошки посматрано, прототипична представа прошле глаголске ситуације. Другим речима, у терминима који су актуелизовани приликом формулисања теоријских основа за концепт глаголског времена и њему блиских феномена, глаголска прошлост прототипично се морфолошки експонира (са) перфективним глаголским видом (в. Bybee & Dahl 1989: 83). У случају конкретног перфекта у примеру (11б), претходна тврдња обавезно захтева заграђени предлог *са*, с обзиром на то да се у српском као словенском језику глаголско време и глаголски вид не експонирају исто: док се глаголско време маркира флексивном морфемом, глаголски вид је везан за глаголску основу и њено лексичко значење. Насупрот томе, у енглеском језику, који би, за разлику од словенских језика, репрезентовао типолошки типичнији случај, ове две категорије исказују се истим морфолошким формантом, због чега је адекватније рећи да се једна експонира кроз другу: нпр. према српској перфекатском облику *сам позвала*, у коме је формални експонент перфективног вида префикс *по-*, а прошло глаголско време обележава сам перфекат, могла би се поставити форма енглеске прости прошлости *called*, у којој је носилац обе релевантне

²⁷ Користан осврт на проблем смештања глаголске ситуације у прошлост, по угледу на који је формулисана и скромна напомена у овом раду, дат је у уводном делу чланка Plungian & van der Auwera 2006 (pp. 317–320). За екстензивније разматрање временског ситуирања глаголске ситуације в. нпр. Klein 1994.

информације једна морфема – наставак *-ed*. Штавише, перфективност је крослингвистички толико консупстанцијална прошлом глаголском времену да Естен Дал, говорећи о потоњој категорији у својој реномираној студији *Tense and aspect systems* (1985), уопште не спомиње као нарочиту вредност перфективну прошлост, већ дату комбинацију сматра немаркираним изразом прошлости (ibid., pp. 116–117).

Једну од специфичних вредности прошлог глаголског времена представља перфекат била је из примера (116). Овим обликом обележена је ситуација која је трајала у одређеном тренутку у прошлости, па се његова концептуална вредност може назвати имперфективном прошлошћу. Поред ње (или каткад у њеним границама), могуће је остварити још релативно велики број атипичних прошлих вредности: хабитуална прошлост, прогресивна прошлост, чак и комплетивна прошлост итд.²⁸ Међутим, само ће још три бити предмет фокализације у овом раду: антериорна прошлост, дисконтинуирана прошлост и наративна прошлост. Прва од њих подразумева концепт који се обично везује за формалну категорију перфекта. Овом приликом термин *перфекат* користићу у чисто формалном смислу, ради избегавања велике конфузије на коју овај термин наводи, и то не само у практичном већ и у теоријском смислу. Наиме, перфекат у малом конкретизује велики део још увек проблематичних тема у вези са категоријама глаголског времена и вида. Да ли је перфекат глаголско време, глаголски вид или пак нешто треће, нпр. глаголско стање? Јединствен одговор на ова питања није пружен, а овај рад далеко је од таквог циља. Поред тога што бих упутио на рецентнији рад Ritz 2011, који тежи да синтетички поима феномен перфекта, с обзиром на бројне упитнике које он са собом носи, још једном бих напоменуо да ћу термин *перфекат* користити само да обележим конкретан глаголски облик, и то онај који се традиционално у индоевропским језицима зове перфектом, а који је перифрастичног карактера: подразумева помоћни глагол *habeo* или *esse* и партиципску компоненту. Концепт антериорне прошлости уобичајено се, дакле, везује за ову глаголску форму; он се односи на специфичну прошлу ситуацију која утиче на тренутак говора или је од неке релевантности за њега. Начелна апстрактност на овај начин схваћене

²⁸ Нпр. према концепцији Бернарда Комрија, хабитуал и прогресив само су нарочити типови имперфективног вида (Comrie 1976: 25), па би се и хабитуална и прогресивна прошлост могле посматрати као специјалне врсте имперфективне прошлости. Слично томе, комплетив (Bybee et al. 1994: 54), тј. конклузив (Dahl 1985: 95), може се разумети као посебан тип перфективног вида, тзв. јака перфективност, што би за последицу имало поимање комплетивне прошлости у оквирима перфективне прошлости.

антериорне прошлости може се конкретизовати помоћу утицајне типологије коју је развио Бернард Комри (1976: 56–61):²⁹

1. *резултативна антериорност* (енг. perfect of result);
2. *искуствена антериорност* (енг. experiential perfect);
3. *трајна антериорност* (енг. perfect of persistent situation);
4. *скорашња антериорност* (енг. perfect of recent past).

Иако су можда дати термини самодовољни за креирање опште представе о концептима које означавају, сваки ће бити додатно разрађен, с обзиром на то да ће бити од значаја у наставку рада. Резултативна антериорност подразумева ситуацију која се остварила у прошлости, али чије су последице виталне у моменту говора: нпр. *Заборавио сам телефон код куће*, што би значило да говорно лице нема телефон код себе у тренутку када је изговорило овај исказ. С друге стране, искуствена антериорност тиче се ситуације која се остварила једном или више пута у одређеном периоду који се протеже до тренутка говора: нпр. *Искрено, одгледала сам и боље серије* [до сада], док се трајна антериорност односи на ситуацију која је отпочела са реализацијом у прошлости и чија реализација траје до тренутка говора: уп. енглески пример *I have been trying to fall asleep for two hours*, где је употребљен облик тзв. садашњег перфекта трајног, према српском преводном еквиваленту *Покушавам да заспим већ два сата*, где се, заправо, не користи перфекат, већ презент у вези са партикулом *већ*.³⁰ Коначно, када је реч о скорашњој антериорности, релевантност прошле ситуације за тренутак говора темељи се на њиховој временској блискости: нпр. [Шта ти је? –] *Управо сам видео нешто на прозору*.³¹

Дисконтинуираној прошлости до сада је била посвећена кратка напомена, при чему је већ маркирана њена уникатност: *Била сам изгубила кључеве од стана* [али их сада имам]. Идентична временска локализација подвучене глаголске ситуације могла би бити остварена

²⁹ Бернард Комри, заправо, говори о типовима перфекта као концепта, тј. о типовима перфектности. Како овом приликом користим термин *антериорност* (или, прецизније, *антериорна прошлост*), и то по узору на студију Bybee et al. 1994 (р. 54), остаћу при истом термину и у овој типологији.

³⁰ Ради исказивања трајне антериорности у многим језицима користи се презент, док је употреба перфекта или форме која одговара типичном индоевропском перфекту знатно ређа (Dahl 1985: 137).

³¹ Ово би биле најосновније напомене о антериорној прошлости које ће бити од користи даље у раду. За више детаља о дотичном феномену, поред већ цитиране студије Бернарда Комрија, упутио бих и на веома значајан типолошки поглед на проблем антериорности, тј. перфектности, који нуди Естен Дал (1985: 129–153). Свакако би требало још истаћи да наведени антериорни типови нису сасвим јасно одељени један од другог, па се нпр. прожимање резултативне антериорности са скорашњом може сматрати потпуно очекиваним – наиме, резултат актуелан у тренутку говора вероватније ће оставити нека ситуација њему временски блиска него нека друга.

и употребом форме перфекта *изгубила сам*, уместо датог плусквамперфекта; међутим, тада информација експлицирана у средњим заградама не би била обавезна последица претходног исказа. Дакле, српски плусквамперфекат не мора се нужно разликовати од перфекта према модалитету смештања ситуације у прошлост – у овом случају дистинктиван је податак који резултат ситуације чини неактуелним и ситуацији придаје ирелевантну вредност у тренутку говора. Моменат *прошлост, али не и садашњост* представља део семантичког потенцијала српског плусквамперфекта, али не и перфекта, што може навести на закључак да у позадини овакве расподеле треба препознати језички принцип иконичности. Међутим, треба имати у виду да се и нарочитом употребом перфекта у српском језику да исказати дисконтинуирана прошлост; уп. следећи минимални пар примера:³²

(12а) Ко је отворио прозор? Хладно је у соби.

(12б) Ко је отварао прозор? Хладно је у соби.

Док подвучени перфекат глагола перфективног вида у примеру (12а) означава резултативну anteriornost (неко је отворио прозор → прозор је отворен)³³, одговарајућа форма перфекта имперфективног глагола у примеру (12б) има семантику дисконтинуиране прошлости (неко је отварао прозор → прозор није отворен). Очигледно, глаголски вид добија статус маркера дисконтинуиране прошлости у оваквом контексту: наиме, за разлику од перфективног вида, који глаголску ситуацију рефлектује с обзиром на њену временску лимитираност, па тако и с обзиром на феномене који се с њом граниче, попут последице коју имплицира, фундамент имперфективног вида подразумева представљање ситуације у њеном унутрашњем развоју, без икаквих назнака њених граница, па ни било чега другог осим ситуације саме. Да ли би, ипак, било оправдано поимати имперфективни вид као маркер дисконтинуиране прошлости у случајевима овог типа или он тај статус развија искључиво као минимални контекстуални опонент перфективном виду, тј. као не-перфектив? За аргументе у прилог другом поимању в. Dahl & Hedin 2000 (p. 398).³⁴

³² Примери су изведени према руском предлошку који је дао Естен Дал (1985: 149).

³³ Стрелица симболише логичку импликацију.

³⁴ Још једном бих упутио на рад Plungian & van der Auwera 2006, који феномену дисконтинуиране прошлости и типологији њеног маркирања поклања посебну пажњу.

Наративна прошлост не представља појаву исте врсте као претходне *прошлости*. Не би се могло говорити о некој семантичкој специфичној црти која би наративно прошло време издвојила од осталих прошлих категорија, због чега је њихово преплитање неизбежно. Оно што, с друге стране, дозвољава посебан дискурс о наративној прошлости тиче се контекста у коме се она остварује. Наративни контекст може се разумети као посебан хронолошки низ који се развија унутар сегмента прошлости на временској оси, и то на врло посебан начин, тако да представља својеврстан мини-универзум са одређеним степеном аутономије према околном времену. Наиме, свака следећа ситуација у наративном контексту као референтну тачку има време реализације претходне ситуације (Dahl 1985: 112). Ситуације које се нижу теличног су карактера: оне мењају стање ствари и померају наратив унапред, истовремено пројектујући оно што потенцијално следи и фиксирајући једну од претходно пројектованих могућности (Timberlake 2007: 332). Сам наративни контекст креира и њему је екстринзична оквирна ситуација (уп. доленаведени пример 13), која обезбеђује прошли временски оквир у коме ће се развити наратив. Такође, поред основних наративних ситуација (14, 15, 17, 18), у наративном контексту могу се појавити и дескриптивне ситуације (16, 19), које успоравају наратив и пружају додатне информације о стању ствари замрзнутом у неком тренутку, као и анахронизми, најчешће аналепсе (20), којима се нарушава примарни хронолошки поредак тако што се прави искорак у неку тачку наративног низа која није следећа.

(13) Јуче сам отишао у тржни центар. (14) Буквално, чим сам ушао, (15) препознао сам њих двоје. (16) Пили су кафу одмах поред улаза. (17) Пришао сам им да се поздравимо, (18) и тад сам приметио нешто чудно. (19) То уопште нису били они. (20) Само ми се учинило да јесу.

Иако неки језици имају специфичне обележиваче наративних глаголских облика (Dahl 1985: 113–114), најчешће се може говорити о наративној употреби прошлих или других времена, при чему њихове улоге у наративном контексту могу бити мање или више специјализоване. У горенаведеним примерима савремени српски перфекат може се употребити да обележи и основне наративне ситуације, и дескриптивне ситуације, и аналепсу. Уз то, треба истаћи да од посебне релевантности за конкретну наративну употребу може бити релација глаголског

времена са глаголским видом: нпр. српски перфекат дескриптивне ситуације комбинабилан је само са имперфективним видом.³⁵

³⁵ Очигледне су подударности између наративне и ненаративне употребе прошлих глаголских времена: тако нпр. основној наративној ситуацији одговара прототипична прошлост, дескриптивној ситуацији паралелна је имперфективна прошлост, док према аналепсама стоји антериорна прошлост. Ипак, због специфичне природе наративног контекста, наведена термиолошка дистинкција одржаће се виталном у наставку рада.

ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Рад тежи да испита употребу прошлих глаголских времена у старосрпским повељама и писмима из 12, 13. и 14. века. Корпусни оквир истраживања чине одговарајући документи из збирке *Старе српске повеље и писма*, књ. 1, св. 1, коју је приредио Љубомир Стојановић (1929): укупно 220 повеља и писама, почевши од потписа Стефана Немање и његовог брата Мирослава на латинској повељи из 1186. године (ССПП: 1),³⁶ све до писма које Дубровник упућује протовестијару дом Јовану 1400. године (ССПП: 496). Полазна тачка у испитивању биће старословенски систем прошлих глаголских времена, будући да он у бити рефлектује паралелно стање у касном прасловенском језику (Грковић-Мејдор 2001/2007: 139–140), док ће фокални део рада бити усмерен ка утврђивању употребних вредности прошлих времена у датим старосрпским координатама, као и ка уочавању конкретних промена и евентуалних ширих развојних тенденција у односу на прасловенско наслеђе. Притом, узеће се у обзир и типизирајући карактер функционалностилских параметара одабраног корпуса, инхерентан сваком дијахронолингвистичком истраживању.

Не-предмет истраживања

Иако је концепт прошлог глаголског времена теоријски већ оцртан, посебно бих сада подвукао сродне и у корпусу мање или више фреквентне облике који остају изван његовог појмовног домена. То су, пре свега, ендофоричка глаголска времена оличена у партиципима или герундима који свој временски локус налазе у неком егзофоричком прошлом времену, попут подвучених форми у следећим примерима (оне се временски оријентишу у односу на одговарајуће аористне облике):³⁷

(13) ꙗзъ вели жѣпанъ кѣнь се и подѣпсахъ (ССПП: 1/1);

³⁶ Документи из збирке (ССПП) наводе се помоћу редног броја који им је приређивач доделио: нпр. ССПП: 1, при чему би прецизније цитирање подразумевало и позивање на редове унутар документа: нпр. ССПП: 496/1.

³⁷ О проблему тзв. предикативног партиципа и герунда у старосрпском језику, тј. о градуелном развоју првог у други в. Грковић-Мејдор 2003/2007: 174–187.

- (14) и ѿни се мно|г| потѣдише толихъ ннколинъ нсканью го|в|рехи не ѣздю мѣ се ѣ ннчелъ дѣжнн ·
паче ꙗ ѿнъ наидъ дѣжнъ (ССП: 186/21–23).³⁸

Према прошлом времену базично се дистингвирају и перифрастични глаголски начини, као и субјунктиви, чији глаголски елемент може бити – чисто формално – подударан са обликом неког прошлог времена, нпр. перфекта:

- (15) да ми сте подали ѿнзи дохо|д|кѣ на дмитров дѣнъ ннога не ѣтнннѣ (ССП: 46/5–6);
(16) [славни боже царѣ небесни] нзбравн светее роднтелѣ н прароднтелѣ кралевства срѣпскнѣ · землѣ н поморскнѣ н прославн нхъ паче всѣ|х| царѣ земалннѣхъ на землн н пакнѣ на небесн вненци свнелн-
емн ѣкраснѣ нхъ са свнелн светнелн яко не ѣтнла се ꙗ|с| всѣн васелѣннѣн блаженаи нхъ памѣть
(ССП: 54²/9–17).³⁹

Коначно, још једном типу глаголске конструкције неће бити посвећена пажња при анализи корпуса, иако би он уистину могао задовољити понуђену дефиницију прошлог времена. Реч је о конструкцији помоћног глагола быти и тзв. пасивног партиципа прошлог.

- (17) не бѣше моѣ печати велнѣ одънесена бѣше (ССП: 10/10)
(18) нѣщо мѣ сѣ платн|д| а нѣщо мѣ нѣ доплакѣно (ССП: 492/13–14)

Подвучене конструкције у примерима (17) и (18) могу се интерпретирати двојачко – пасивно или резултативно, при чему резултативна интерпретација не значи исто што и резултативна антериорност. Термин *резултатив* овде користим да означим стање које имплицира радњу која је то стање изазвала, док би резултативна антериорност, с друге стране, у фокусу имала радњу која имплицира последично стање (Nedjalkov & Jaxontov 1983/1988: 6–17). Проблем

³⁸ Унутар усправних црта пишу се наредна слова, док ће се помоћу средњих заграда реконструисати делови текста који индиректно претходе или следе наведеном примеру а од значаја су за његово потпуно разумевање, као и релевантни елидирани елементи.

³⁹ Пример је наведен према другом препису у збирци. Подвучени субјунктив истовремено обележава намерну (тј. намерно-резултативну) клаузу и интегрисан је у њену структуру тако да яко функционише као њен везник, а не ѣтнла се ꙗ|с| као њен предикат. Генерално, везник яко није уобичајен за старосрпску намерну реченицу, па се може сматрати књишким елементом (Павловић 2009: 289), што би додатно потврдио и наведени пример, с обзиром на то да припада уводном делу повеље, који је ближи српскословенском језику; штавише, повеља је источне провенијенције – њен аутор је Стефан Душан. Међутим, оно што је најспецифичније у овом примеру јесте перфекат, који није препознат као могућа форма предикатског конституента старосрпске намерне клаузе (ibid., pp. 280–300).

формалног синкретизма (објективног) резултатива и пасива среће се већ у старословенским споменицима (в. Večerka 1996: 217–218) и прати се кроз историју словенских језика (Wiemer 2017: 133–139), што би значило да је бар прасловенског порекла. У српском језику и данас је виталан амбивитет ове конструкције, па би се подвучена конструкција из примера (17) у савременој српској верзији могла тумачити и статично: нпр. печат је био тренутно однесен, и динамично: нпр. неко је претходно однео печат; исто важи и за пример (18). Одлучивање за једну од интерпретативних могућности понекад у потпуности детерминише контекст: уп. пример (19), у коме је исказивањем лица које врши радњу експлицирана пасивна вредност конструкције.

- (19) [приднсло листъ] ѡ коѣмъ ни пишѹ да сѡ дошлии ·в· ваша чловка а послани [сѡ] ѿ|д| г|д|на крала
(ССП: 420/4–5)

Оно што је суштински важно јесте да је конструкција глагола *быти* са *n/t*-партиципом сама по себи двовалентног потенцијала у (старо)српском језику и да је фиксирање једне од њених вредности контекстуално условљено, а може се десити и да изостане. Стога сматрам да она захтева посебно испитивање и на некој синхроној равни и у неком дијахронијском периоду српског језика, које далеко надилази циљ овог рада (за савремени осврт в. Стојановић 2017: 29–178).⁴⁰

Корпус и релативност грађе

Одабрани корпус уједначено је дефинисан као пословно-правни функционални стил старосрпског језика, тј. као реторички вид његове јавне употребе (Pavlović 2007), на који је, заправо, најстарија српска писменост скоро потпуно фокусирана. Иако је инвентар језичких средстава у старосрпским повељама и писмима поглавито једноличан и лимитиран, о неком степену варијације може се говорити чак и када је реч о одабраним документима: најпре би

⁴⁰ Насупрот овим конструкцијама, примери тзв. рефлексивног пасива укључени су у анализирану грађу, пошто њихова употребна вредност није проблематична: нпр. писца се [ѿви листъ] ѡ изѡбраннои вѣкниѣ нашего бѣѡ любниаго дѡбровника (ССП: 146/27). Рефлексивно маркирани пасив евентуално би се могао довести у везу са повратним глаголима или антикаузативима, и то тек у етимолошку везу, будући да пасив подразумева једну семантичку нијансу специфичну у односу на рефлексиве и антикаузативе: лице које врши радњу и које није идентично са лицем које исту радњу трпи. О граматикализационом ланцу *рефлексив* > *антикаузатив* > *пасив* в. Haspelmath 2003 (pp. 223–226, 234–236).

очигледан био хронолошки критеријум раслојавања (12, 13. и 14. век), затим територијални (начелно, источна, западна и дубровачка канцеларија), али и жанровски (нпр. привилегије, раздужнице, даровнице и сл.), а посебан проблем представља и релевантност идиолекатског момента који је одређен пишућим медијумом (о статусу старосрпског језика у повељама и писмима и типологији његове пословно-правне писмености в. Павловић 2006: 9–13). У току анализе корпуса, покушао сам да водим рачуна о свим наведеним критеријумима, колико је то било могуће. Ипак, као једна од најзначајнијих неповољних околности том приликом се истакла немогућност поређења ексцерпираних примера са оригиналним текстом, због чега ће, пре свега, добијени статистички подаци бити у некој мери релативизовани и тек оквирне природе.

(20) И такози се оѣцавамо да бѣдетъ мѣгю краљевѣствомъ мн и мѣгю градѡ|м| дѣбровникѡ|м| и того властелин вѣрна и всеср|д|ѣтна любовь (ССП: 83¹/174–175)

(21) ꙗ радое днѣкъ бань : пнсахъ сню : кннгъ : повеловъ бановъ (ССП: 3/11–12)

Подвучени глагол у примеру (20) формално одговара презенту, али у другој варијанти истог документа према њему стоји облик оѣцавмо (ССП: 83²/174–175), који, генерално, може илустровати и аорист и имперфекат. Услед изосталог увида у оригиналне документе, остаје нејасно да ли су ове форме уопште веродостојно пренесене у збирку (посебно је алармантна друга форма),⁴¹ као и то како би их требало третирали. Пример (21), међутим, репрезентује проблем другачије врсте – подвучени облик може бити, поново, и аорист и имперфекат, при чему би опредељење за један одговор могло бити условљено вишеструким факторима: нпр. у вези са глаголским видом датог глагола, или, пошто је реч о константној формули (која се понавља у готово сваком документу), према одговарајућим формама у другим текстовима,⁴² али, у сваком случају, не би могло бити апсолутно објективно. С обзиром на то да потврде (20) и (21) никако нису усамљене у анализираној грађи, релативност било какве статистичке обраде ипак се испоставља као неминовна.

⁴¹ Наиме, глагол оѣцовати (се) није забележен у *Рјечнику из књижевних старина српских* Ђуре Даничића (1863), као ни, у одговарајућем фонетском лику, у речнику старословенског канона Цейтлин et al. 1994. Стога би се могло закључити да је реч о погрешно написаном/пренесеном глаголу оѣцавати (се), или пак оѣтовати (се).

⁴² Проблем глаголског вида у овом контексту оставио бих за касније, а сада бих само истакао да компаративна перспектива потпуну надмоћ даје аористу.

Анализа екскерпиране грађе подразумева одређивање домена употребе забележених прошлих глаголских времена, и то у теоријски већ оформљеном интервалу од прототипичне прошлости до вредности као што је дисконтинуирана прошлост. Истовремено, деривативни глаголски вид и наративни контекст издвајају се као корелативне варијабле које при анализи увек морају подлећи контроли. Централна метода у овом истраживању биће, с друге стране, компаративна метода: наиме, подаци добијени анализом грађе биће упоређени са системом прошлих глаголских времена у старословенском језику (као одразу одговарајуће ситуације у касном прасловенском језику), како би се уочила конкретна померања карактеристична за старосрпски језик, али и потенцијална дубља развојна струјања; по потреби, као поредбена инстанца може се употребити и ситуација у неком другом словенском језику. Пошто је циљ овог рада, дакле, опажање развоја глаголских форми у датом временском оквиру, адекватан начин презентације изолованих закључака могла би бити семантичка мапа. У односу према традиционалном начину листања различитих функција неке граматичке категорије, који се може довести у генеалошку везу са старом грчком и латинском граматичком праксом, али и према структуралистичкој визији једног инваријантног значења из ког се могу извести све друге употребе језичке јединице као што је падеж (Jakobson 1936/1984), семантичка мапа је другачији модалитет представљања вредности једне граматичке форме;⁴³ она се темељи на мултифункционалности и типолошкој перспективи, па се скоро потпуно поклапа са појмом граматикализационог ланца: вредности се испрва посматрају као равноправне, да би се онда организовале у концептуалном простору према својој сличности, а коначно устројство биће детерминисано крослингвистичким приступом. Детаљније о концепту семантичких мапа и најистакнутијим предностима које он нуди у лингвистичким истраживањима в. Haspelmath 2003, а за сада ће бити довољно овај концепт конкретизовати раније споменутим значењима волитивне футурске конструкције у старосрпском језику (Грковић-Мејџор 2012: 88–91):

ЖЕЉА → ВОЉА → НАМЕРА → ПРЕДВИЂАЊЕ.⁴⁴

⁴³ Када је реч о граматичким категоријама, термини *функција*, *значење*, *употреба* и *вредност* могу се поимати као апсолутни синоними (в. Haspelmath 2003: 212).

⁴⁴ Стрелица у семантичкој мапи означава смер граматикализације (Haspelmath 2003: 233–237).

Како, напоследку, проблему употребне вредности прошлих времена у старосрпском језику није посвећивана посебна пажња, резултати овог рада представљали би тек иницијалну фазу у осветљавању неких питања у вези са њим.⁴⁵

⁴⁵ Прилике у погледу употребе прошлих времена у српскословенском језику, с друге стране, у различитој су мери испитиване тек у контексту појединачних споменика: в. Грковић-Мејдор 1993 (р. 202), Драгин 2007 (рр. 287–291) и, надамне, Курешевић 2009.

АНАЛИЗА ЕКСЦЕРПИРАНЕ ГРАЂЕ

ПРЕЛИМИНАРНИ ОКВИР

Одабрани корпус старосрпских повеља и писама омогућио је апстраховање следећих прошлих глаголских времена: аорист, перфекат, имперфекат и плусквамперфекат. Начелно, овакав четворовалентни систем одговара старословенском језику, у коме су запажена иста прошла времена (в. нпр. Бунина 1959). Уз постављену ограду према апсолутно објективној природи статистичке обраде анализом добијених података, општа фреквенција забележених форми може се представити на следећи начин:

ПРОШЛО ВРЕМЕ	БРОЈ ПОТВРДА	ПРОЦЕНАТ ПОТВРДА
Укупно	1750	100
Аорист	1006	57,49
Перфекат	675	38,57
Имперфекат	42	2,4
Плусквамперфекат	27	1,54

Стање у корпусу одржава се поприлично стабилним кроз све параметре његове варијације, тако да би се ова синтетичка слика могла прилагодити мање-више сваком конкретном слоју, осим једног. У територијалној перспективи, дубровачка канцеларија нарушава хармоничну доминацију аориста над осталим формама, па се издваја из корпуса у целини, као и у датим временским пресецима понаособ:⁴⁶

ДУБРОВНИК	13. БЕК	14. БЕК	13. И 14. БЕК
Укупно	14 потврда (100%)	470 потврда (100%)	484 потврде (100%)
Перфекат	12 потврда (85,71%)	228 потврда (48,51%)	240 потврда (49,59%)
Аорист	2 потврде (14,29%)	221 потврда (47,02%)	223 потврде (46,07%)
Имперфекат	0 потврда (0%)	13 потврда (2,77%)	13 потврда (2,69%)
Плусквамперфекат	0 потврда (0%)	8 потврда (1,7%)	8 потврда (1,65%)

⁴⁶ Документи из дубровачке канцеларије у збирци се јављају тек од 13. века.

Требало би још нагласити да је генерална ситуација у 14. веку најрепрезентативнија, и стога најближа укупном стању, будући поткрепљена највећим бројем докумената (и, последично, примера) у корпусу – чак 183 документа од укупно 220 (и 1591 пример од укупно 1750). 13. век, с друге стране, ублажава општи однос аориста и перфекта, што би се, према томе, могло објаснити мањим бројем кореспондентних података: 34 документа (и 154 примера), док се 12. век, са само 3 документа (и 5 примера), уопште не може разматрати као посебан узорак. Особеност дубровачких потврда, међутим, не може се приписати недостајућим факторима, с обзиром на то да она остаје релативно добро илустрована и у 14. веку.

ИМПЕРФЕКАТ

Имперфекат на какав се наилази у старословенском језику прасловенска је креација (Vaillant 1966: 63), бар на чисто морфолошком нивоу. Када је реч о његовом значењу, може се рећи да је прасловенски имперфекат доследан континуант праиндоевропског имперфекта (морфолошки, дакле, неочуваног у прасловенском језику). Наиме, један од доминирајућих погледа на функције праиндоевропских глаголских времена исте идентификује са посебним аспектуалним вредностима: тако би нпр. аорист и перфекат одговарали антериорности,⁴⁷ а имперфекат би маркирао имперфективни вид (Kiparsky 1998). У исто време, старословенски (и прасловенски) имперфекат семантички се одређује као глаголско време усредсређено на прошлу ситуацију која траје или се понавља, али која је обавезно везана за неки тренутак у прошлости, према коме се реализује као дескриптивна позадина (в. нпр. Lunt 2001, Бунина 1959: 86–126 или Деянова 1966: 120ff.). Глаголски вид већ је у старословенском језику био творбено обележен у самој глаголској основи, па је везаност имперфекта за имперфективне глаголе сасвим очекивана. Ипак, запажа се и врло мали број перфективних глагола у форми имперфекта – тада се ситуација заокружена у времену умножава у својој реализацији, па се представља као хабитуална (Vaillant 1977: 161f.).⁴⁸ Без тежње ка обимном захвату проблема тзв. перфективног имперфекта у старословенском или неком другим словенском језику, тек бих напоменуо да су његове потврде одјек стања које претходи изграђивању деривативног глаголског вида, тј. стања у коме су се аспектуалне вредности маркирале управо глаголским временима, као у праиндоевропском језику (за више детаља в. Wiemer & Seržant 2017).

Због хомогене употребне вредности која прати и старосрпски имперфекат у 12, 13. и 14. веку, он је изабран као први у представљању забележених прошлих времена, иако ни на који начин није најфреквентнија форма.⁴⁹ У оквирима терминолошког апарата постављеног у уводном делу рада, уједначена семантика старосрпског (као и прасловенског) имперфекта одговарала би имперфективној прошлости.

⁴⁷ Антериорност се, дакле, може поимати као посебна аспектуална вредност, која, притом, не мора бити у вези са прошлим глаголским временом, иако обично јесте; о томе сведочи и облик енглеског будућег перфекта или српског футура другог.

⁴⁸ Према статистици датај у студији Dostál 1954 (pp. 599ff.), само се 1% забележених имперфекатских форми у старословенском језику комбинује са перфективним деривативним видом.

⁴⁹ Најфреквентније прошло време није био ни у старословенском језику: аорист је фреквентнији од њега више од 4 пута, док је имперфекат фреквентнији од сложених прошлих времена око 3 пута (Dostál 1954: 599ff.).

- (22) а љ то време бешѣ кнезь љ дѣбровѣннѣ марин жѣрьжн (ССП: 38/10–11)⁵⁰
- (23) а такози вѣ н право крь сѣпочнѣши кнезь наше трѣго|в|цѣ любашѣ н ѡдѣржашѣ вѣ всакон сло-
кодѣши|н| (ССП: 188/6–8)
- (24) да вѣшь крь с воломѣ клндоуѣво|м| ѡтнннсмѣ крь сѣ ннако нѣ могаше (ССП: 258/2–3)

Иако се у примерима (22) и (24) експлицирају прошле временске тачке око којих се развија позадинска ситуација означена имперфектом (предлошко-падежна конструкција љ то време и аорист ѡтнннсмѣ), одређење старословенског имперфекта као нужно везаног (ендофоричког) прошлог времена не може да стоји за старосрпски имперфекат. То предочава пример (23) – ситуације означене подвученим формама једноставно су anteriorne тренутку говора, а тако су представљене да се њихове временске контуре не наслућују.⁵¹ Притом, нарочито је важан облик ѡдѣржашѣ, будући да представља једини пример перфективног имперфекта у корпусу, што потврђује његов и даље виталан статус граматикализованог начина исказивања видске информације, упркос већ високо специјализованом деривативном виду. Могуће је, свакако, даље проблематизовати разлоге услед којих је као ознака хабитуалне аспектуалности овде изабран имперфекат, а не нпр. перфекат одговарајућег секундарно имперфективизованог глагола, далеко експанзивнија варијанта маркирања прошле хабитуалности, али довољна је и једна потврда да укаже на његове древне потенцијале који се још увек могу црпити.⁵²

Облици имперфекта ретко су запажени у својству наративног времена, с обзиром на функционалностилски карактер корпуса, који углавном не оставља простора за екстензиван

⁵⁰ Овај пример представља у корпусу најубичајенији модалитет појаве имперфекта у синтаксички независном оквиру. То је финални формулативни исказ, који се појављује у завршном сегменту многих докумената (нпр. ССП: 29/13–15, 29/22–24, 47/17–18, 83/165–174 итд.).

⁵¹ Тврдња да је старословенски имперфекат ендифоричко време, у чији прилог нарочиту аргументацију развија студија Бунина 1959 (pp. 86–126), не би била потпуно прецизна. Наиме, имперфекат нужно смешта ситуацију лево од тренутка говора на прототипичној временској оси, па би он пре могао бити егзифоричко-ендифоричко време. С друге стране, његово везивање за неки прошли тренутак имплицира анализа наративног контекста и улоге имперфекатске форме у њему, а он је посве специфичан у погледу одређивања референтне тачке.

⁵² Тако би се избор имперфекта могао приписати утицају претходно већ употребљеног имперфекатског облика или недовољној продуктивности творбеног модела према коме би се извео секундарни имперфектив. *Рјечник из књижевних старина српских* (1864) не бележи чак ни подвучени глагол, који се, с друге стране, може наћи у речнику старословенског језика Цейтлин et al. 1994, и то као имперфективни (pp. 136–137); међутим, пошто је илустрован само једним примером, није јасно да ли се његов имперфективни вид индукује искључиво према граматичкој форми у којој је употребљен (активни партицип презента). Његова морфолошка структура указује пак на његов перфективни деривативни вид, а интерпретацију старосрпског глагола као перфективног додатно подстиче у савременом српском језику регуларан видски пар *уздржати* : *уздржавати* (у хрватском *uzdržati* : *uzdržavati*, такође). Пример је наведен из дубровачког документа с краја 14. века.

наративни контекст. Два примера била би најрепрезентативнија у том погледу, при чему је имперфекатска форма увек дескриптивно оријентисана, у складу са својом општом ознаком имперфективне прошлости:

- (25) и нандосмо да драгоѣ с брати(о)мъ почтено и свръшено плати г|д|нѣ Тврѣткѣ краалѣ васѣ свою половин-
цѣ цю нѣ достоиаше платити речеице цѣи (ССП: 176/8–10);
- (26) ми тѣде ѡ|д|писасмо г|с|птвѣ ти за този ани како се величѣство |т|н ѡнѣди ѡ|д|пралиаше господарѣ
ѣда ѡнои пи|с|ниа не бише ни дана (ССП: 200/6–8).

Пажњу привлачи и синтаксички оквир у коме се имперфекат често остварује: реч је о субординираним клаузама. Овај афинитет имперфекатских облика може се извести, као и наративни моменат, из њихове типичне употребне вредности. Имперфективна одредница нужно искључује ма какву везу прошле ситуације са екстринзичним временом, тј. са другим ситуацијама – у центру представе само је дата прошла ситуација и њен интринзични развој. Насупрот томе, синтаксички контекст зависне реченице нужно је детерминисан матричном јединицом, па се субординирана имперфекатска ситуација тако повезује са светом око себе. Она то, заправо, чини на врло карактеристичан начин – презентујући себе саму, што је, опет, у складу са експликативним карактером зависне клаузе. Посебан случај сличних претензија представља и перфекат, па ће извесни прагматички фактори који би могли утицати на избор имперфеката или перфекта у синтаксички подређеним структурама бити разматрани током проблематизовања другог облика.⁵³

Имперфекат се први повлачи из система прошлих глаголских времена у словенским језицима; док је у највећем броју случајева потпуно изгубљен, његов живот продужен је тек у балканским словенским језицима и дијалектима, и то као последица балканских језичких контаката (Дејанова 1966). Тенденција ка уклањању имперфекта, као и аориста, генеалогски се може везати за класични прасловенски период, када своју еволуцију почиње деривативни глаголски вид (Wiemer & Seržant 2017). Међутим, разлог због ког је овом тенденцијом више био погођен имперфекат може се тражити управо у његовој ограничености на један домен употребе: имперфективност. Када је експанзивни перфекат у комбинацији са одговарајућим деривативним видом продрео у семантичко поље имперфективности, имперфекат је постао

⁵³ Поред примера (23–26), за субординирану употребу имперфекта индикативне су и следеће потврде: ССП: 104/15–17, 272/2–5, 434/3–5 итд.

редундантан елемент временско-видског система конкретног језика. Његов нестанак могуће је пратити у градуелној перспективи чак и у савременом српском књижевном језику, где је испрва имао маркиран стилски статус, а онда потпуно нестао, док је у северним словенским језицима изгубљен знатно раније.⁵⁴

Када би требало представити употребне вредности имперфекта семантичком мапом, то не би било могуће, јер је реч о једнини. Ако би се пак домен имперфективности разложио на субпоља чисте имперфективности, прогресивности и хабитуалности, која су потврђена у анализираној грађи, семантичка мапа старосрпског имперфекта могла би се извести овако:⁵⁵

ХАБИТУАЛНОСТ ← ПРОГРЕСИВНОСТ → ИМПЕРФЕКТИВНОСТ,

при чему се ослањам на граматикализационе ланце изложене у студији Bybee et al. 1994 (pp. 140–160).

⁵⁴ Нпр. у нижим регистрима руског језика изостаје већ крајем 13. века (Ivanov 1964: 388), а у вишим регистрима чува се све до 16. века (Kiparsky 1967: 220).

⁵⁵ Чиста имперфективност овде подразумева непостојање било какве границе у унутрашњој организацији неке ситуације, док би се прогресивност односила на ситуацију која напредује у одређеном тренутку (Bybee & Dahl 1989: 55). Стога би прогресивну прошлост илустровао случај (26), немаркирану имперфективност (22), (24) и (25), а хабитуалност (23).

АОРИСТ

Као најфреквентније и семантички прототипично прошло глаголско време јавља се аорист – и у старословенском језику, и у старосрпским повељама и писмима до 14. века. То би могло имплицирати да се аорист комбинује готово увек са глаголима перфективног вида, будући да се прототипична прошлост типолошки идентификује са перфективношћу. Заиста, и старословенски и старосрпски аорист већином се гради од глагола који су обележени као перфективни у својој морфолошкој структури. (О аористу у старословенском језику в. нпр. Lunt 2001, Бунина 1959: 128–132 или Деянова 1966: 128ff., а за одговарајуће статистике в. Dostál 1954: 599ff.)

- (27) посла жѣпанъ сѣнько по свон дохѡдѣкъ ѡдѣ магарниша кнежа мнѣшѣ ѡпорницоу (ССП: 102/2–3)
(28) догосѣ ѡваѡо власи нѣкъшники (ССП: 274/2–3)
(29) сикѡвѣ мѡ|сѣть створи кралевѣство мѡ властѣлчѣнкѣмѣ дѣбровѣтъкнѣмѣ (ССП: 5/1–2)⁵⁶

У сва три наведена примера употребљен је аорист деривативно перфективног глагола којим је означена прототипична прошла ситуација у основном синтаксичком оквиру и неутралном дискурсу. Измештањем аористне форме истог вредносног предзнака у зависни синтаксички оквир (30, 31) или у наративни контекст (32, 33), домен прототипичне прошлости неће бити напуштен, већ ће бити прилагођен новим околностима, па се може говорити о ендофоричкој употреби прототипичног аориста или о основној наративној ситуацији:

- (30) да ꙗ|с| вѣдомо всакоуѣ како пони|дошѣ поклансарне властѣли дѣбровѣтъ|ци кра|а|в|с|а|мн по|а| сѣрь... (ССП: 60/1–2);⁵⁷
(31) разѣмѣсмо цю намѣ ѡписѣ (ССП: 116/3);

⁵⁶ Иако се ужи формулаични израз створи мнлостъ често појављује као део шире иницијалне формуле да ꙗ вѣдомо всакоуѣ створи мнлостъ (при чему цела формула може формално варирати на различите начине), ужу формулу посматраћу као независну реченицу све док не постоји никакав везнички елемент који би упућивао на сложену реченичну структуру. Тако је и у овом конкретном примеру, па први део шире формуле изостављам приликом илустрације употребе аористног облика. За више варијаната укупне формуле в. нпр. ССП: 29¹/1–3, 29²/1–3, 53/1, 63/1 итд.

⁵⁷ Подвучени аорист заиста је ендофорички употребљен – појављује се у зависној клаузи, која се увек управља према матричној синтаксеми, макар она била и реченица чији предикат означава садашњу ситуацију.

- (32) прѣ одола : братъ : нашъ : н грьгърь : отъ кнезѣ дѣбровѣтъкога : н ѡгънаше ны в клетѣвѣ : н прѣ-
стасмо : вѣ тѣ клетѣвѣ (ССПІ: 24/48–50);⁵⁸
- (33) да црѣсвѣдн нхъ разложн н нагѣ нхъ правехъ не осташе ни ѡ чнлѣ кривн... (ССПІ: 64/4–5).

С друге стране, аорист се регуларно гради и од *имперфективних* глагола, што може навести на закључак да се таквом временско-видском комбинацијом исказује неки посебан тип прошлости. Међутим, ни старословенска ни старосрпска ситуација не сведоче у прилог томе. Треба, најпре, имати у виду да је прасловенски аорист, као и имперфекат, наследио из праиндоевропског језика чисто аспектуалну вредност, о чему је већ било речи; истовремено, аорист је, у већини случајева, и формални епигон кореспондентне праиндоевропске форме, чему ће посебан моменат бити посвећен нешто касније. Дакле, може се претпоставити да је аористом граматички маркирана перфективна видска семантика и пре развоја деривативног вида, када прасловенски глаголи нису имали инхерентну аспектуалну ознаку, па ни унапред одређен вид. Такви глаголи живе и у савременим словенским језицима и традиционално се означавају термином *двовидски глаголи*.⁵⁹ Њихова аспектуална вредност обликује се само у њиховој употреби, за коју је понекад глаголски облик сасвим довољан параметар, због чега они остају изван класификаторног система деривативног вида.⁶⁰ Ипак, са тенденцијом да се глаголски систем лексички организује по опозицији *перфективни вид* : *имперфективни вид*, некадашњи двовидски глаголи могли су се секундарно реинтерпретирати као носиоци једне аспектуалне вредности, најчешће имперфективне, и то на основу своје инхерентне лексичке семантике. То је, пре свега, случај са глаголима стања (34, 35).

- (34) този не могосмо ѡчннн|т| за ѡзрокъ више рѣч|нн|н (ССПІ: 434/14)
- (35) н този чѡвѣ ше многѡ ни бн чѡдно... (ССПІ: 419/7–8)
- (36) повелѣннѣмъ г|д|на гюргѣ и балше ранѣ днѣмъ пнса (ССПІ: 109/9)

Стативни глагол *моћи* већ је у старословенском везан за типично имперфективне употребне облике и контексте (Цейтлин et al. 1994: 333). Међутим, старосрпска аористна потврда овог

⁵⁸ Сходно изложеној теоријској основи наративне прошлости, прва аористна форма *прѣ* репрезентује оквирну ситуацију, која отвара простор наративном дискурсу, али њему не припада. Исто важи и за следећи пример.

⁵⁹ Нпр. попис двовидских глагола у српскохрватском језику дала је Ирена Грицкат (1957–1958: 66ff.).

⁶⁰ С обзиром на то да немају фиксиран аспектуални податак у својој семантици, овакви глаголи прецизније би се могли именовати као трансаспектуални (пре него као двовидски, тј. биаспектуални).

глагола (34) указује на то да је његова интеграција у класификаторни видски систем упитна за српски језик 14. века, а исто питање траје и у српскохрватском и њему савременом руском језику, како показује Ирена Грицкат (1957–1958: 77). Зашто је аористна форма овог глагола толико релевантна за његов статус према деривативном виду? То добро осликавају примери (35) и (36). Наиме, подвучене глаголе *быти* и *писати*, у одговарајућем фонетском лику, речник старословенског језика Цейтлин et al. 1994 третира као биаспектуалне, при чему се њихови перфективни видови разликују од имперфективних поглавито према глаголској форми која је реализована: тако су нпр. аорист и тзв. активни партицип претерита перфективне ознаке, док су презент и тзв. активни партицип презента маркери имперфективности (pp. 103–105, 559); такође, наспрам формулаичног примера (36), у корпусу старосрпских повеља и писама до 14. века могу се пронаћи варијанте са аористом перфективног глагола: нпр. *ѡписа* (ССПЈ: 148/24, 259/24 итд.), што указује на њихову идентичну семантичку вредност, означену два пута у другој варијанти.⁶¹ Јасно је, тако, да аорист делује као изложилац граматикализоване категорије глаголског вида и након успостављања новог – деривативног – видског система, као и да је свеједно да ли ће се говорити о аористу некада двовидског глагола који је изнова схваћен као имперфективни или само о перфективној употреби двовидског глагола, будући да је у оба случаја реч о ситуацији видског маркирања која је у словенским језицима древна. Стога нема никакве семантичке разлике међу примерима (27) и (34) – у оба случаја аорист означава прототипичну (перфективну) прошлост. И док се аорист, у ствари, регуларно јавља у споју са трансаспектуалним глаголима који су у мањој или већој мери реанализирани као имперфективни, у корпусу је забележен само један потенцијални пример аориста творбено обележеног имперфективношћу: *ѡбѣщѡ|ѡвасѡ* (ССПЈ: 83²/174–175), који је већ елабориран.⁶² На овом месту требало би још напоменути да се, у складу са овако успостављеном разликом између суштински трансаспектуалних глагола и деривативних имперфектива, имперфекат регуларно гради и од првих (22, 23: *любѡмашѡ*, 24) и од других (25, 26).

Уп. следеће примере:

⁶¹ У облику *ѡписа* перфективност је двоструко маркирана – аористом и префиксом.

⁶² Иста тврдња могла би важити и за старословенски: в. нпр. потврде тзв. имперфективног аориста које нуде студије Бунина 1959 (pp. 128–132) и Деянова 1966 (pp. 128ff.). То су, заправо, потврде аориста биаспектуалних глагола који су у неком степену реинтерпретирани као имперфективни, али који немају никакав творбени знак нове имперфективности.

- (37) н въ нѣмѣ нѣго съз|д|ахъ градъ на рѣч|ннѣ|м| | мѣстѣ · н нарекохъ нѣмѣ нѣмъ сѣтъ Стефанъ (ССП: 85/18–19);
- (38) н послахомо къ вамъ мѣжа поттенога н мѣдрога г|д|на чѣвръниана жанинниѣа нашего двора слѣгъ н властѣлнна (ССП: 89/4–6).⁶³

Специфичност коју они репрезентују тиче се значењског момента термилошки одређеног као резултативна антериорност:

съз|д|ахъ градъ → град је саграђен [/ он постоји],
 нарекохъ нѣмѣ нѣмъ сѣтъ Стефанъ → име му је Свети Стефан,
 н послалохмо къ вамъ мѣжа → мушкарац се налази код вас.⁶⁴

Како је већ напоменуто, морфологија прасловенског аориста генерално је праиндоевропско наслеђе, изузевши иновацију у форми тзв. млађег сигматског аориста (Vaillant 1966: 45–57). Међутим, морфолошки моменат овом приликом није од суштинског значаја, али значењски спектар који он собом отеловљује свакако јесте. Семантика праиндоевропског аориста била је еквивалентна аспектуалној вредности резултативне антериорности (Kiparsky 1998), коју је прасловенски континуант наследио и која је веома рано, најкасније до класичног периода, граматикализована у прототипично прошло значење. Притом, овај граматикализациони пут посведочен је и у многим индоевропским језицима, али нпр. и у неким афричким језицима, као и у мандаринском кинеском (Bybee et al. 1994: 81). Наслеђена семантичка вредност није изгубљена у прасловенском, о чему нарочито сведочи и старословенска употреба аориста у значењу резултативне антериорности (Плунгян & Урманчиева 2018: 422), као и старосрпске потврде. Занимљиво је запазити да аорист *имперфективних* глагола (претходно неутралних по критеријуму глаголског вида) може похранити одговарајуће резултативно значење:

⁶³ Облик *послахомо* потпуно одговара старословенском типу грађења тзв. старијег сигматског аориста. Наставак *-хомо* још од почетка старосрпске писмености углавном се развија у наставак *-сѣмо*, и то деловањем различитих аналошких процеса. Стари наставак очуван је све до савременог периода у косовско-ресавском дијалекту и у призренско-тимочкој дијалекатској зони, али у формално редукованој варијанти *-(х)мо* (Ивић 1985: 104, 115). С друге стране, наведена је потврда из западне канцеларије, из документа чији је аутор Стефан Твртко I, који само два месеца раније користи форму *посламѣмо* (ССП: 88/4).

⁶⁴ Говорно (тј. пишуће) лице измешта се из својих реалних координата у перспективу читајућег лица. Из такве тачке посматрања, ситуација је заиста прошла и истовремено резултативна. То је, очигледно, била конвенција: в. нпр. ССП: 86/2–3, 118/4–5, 255/2–3 итд.

(39) да тајмо поснаа кралекство мн · љрсете (ССП: 37/3–4).

Ако би се у уведеном контексту резултативне антериорности сада посматрао пример (29), могло би се рећи да он истовремено исказује и резултативну и скорашњу антериорност, чија је концептуална блискост већ истакнута. Ипак, његова антериорна интерпретација јако је контекстуално условљена, при чему под контекстом имам у виду и функционални стил и жанр у чијим се оквирима он остварује.

(29) сиковѡ мн|сѣтъ створи кралевство мн властелинкемъ дѡбровѣтъкнмъ (ССП: 5/1–2)

То је повела типа трговачка привилегија коју Стефан Првовенчани упућује Дубровнику, па је документ сам по себи један макроперформатив, који перформативну природу диктира, у мањој или већој мери, сваком појединачном исказу у тексту. Иако су овим утицајем највише погођени независни аористни примери прототипичне прошлости, попут евоцираног, њему подлежу и читави наративни низови, а посебно њихова финална тачка:

(32) приде одола : братъ : нашъ : н грѣхъ : отъ кнеза дѡбровѣтъкога : н ѡгнаше ны в кѣтъвѡ : н при-
стасмо : вѡ тѡ кѣтъвѡ (ССП: 24/48–50).

Кореспондентни примери могу се наћи у готово сваком сродном документу, па се, заправо, као много тежи задатак испоставља изоловање аористне форме са прототипичним значењем лишеним резултативног момента наметнутог од стране перформативног макроконтекста.⁶⁵ У сваком случају, примере као што су (29) и (32) примарно сам посматрао у оквиру основног семантичког типа прошлости како улога функционалностилских параметара не би пружила преувеличану слику о доминацији антериорне употребне вредности над необележеном.⁶⁶

Словенски аорист дели заједничку судбину са имперфектом. У северним словенским језицима потпуно је изгубљен, док се у јужним може одржавати у глаголском систему, што важи, пре свега, за балканске словенске језике и дијалекте. Савремени српски стандард још увек познаје аорист, и то углавном у употребној вредности скорашње антериорности, па би

⁶⁵ Такве би биле потврде (27) и (28), где специфичан микроконтекст у виду наратива неутралише потенцијално антериорно значење.

⁶⁶ Мада ће се пред експанзијом перфекта перфективних глагола прва вредност показати као стабилнија.

се могло рећи да, за разлику од потпуно ишчезлог имперфекта, ова форма своју ограничену виталност дугује изворно дивергентнијој семантичкој мапи, која се може оцртати и у оквиру овог корпуса:

РЕЗУЛТАТИВНА (+ СКОРАШЊА) АНТЕРИОРНОСТ → ПРОТОТИПИЧНА ПРОШЛОСТ.

ПЕРФЕКАТ

Антериорност се у словенским језицима може формализовати различитим облицима типичног индоевропског перифрастичног перфекта (Wiemer 2017: 130ff.). Међутим, форма која се још од старословенског језика препознаје као перфекатска јесте *esse*-перифраза која укључује тзв. активни партицип перфекта, тј. *l*-партицип. Иако ова форма нема свој изворни облик у праиндоевропском језику, тенденција ка њеној еволуцији била је праиндоевропско наслеђе, што, генерално, важи за све типичне индоевропске перфекте (Comrie 2019). С друге стране, оригинални праиндоевропски синтетички перфекат није очуван у прасловенском, а као некакав изузетан реликт обично се наводи презентски облик првог лица једине **vĕdĕ*, потврђен и у старословенском (Vaillant 1966: 76, 448).

Првобитна вредност прасловенског *l*-партиципа вероватно је била модална, при чему се одговарајућа паралела може успоставити са хетитским, тохарским и јерменским језиком, који такође чувају рефлексе праиндоевропског девербативног придева на **-l-* (Гамкрелидзе & Иванов 1984: 394); али чак и када би таква претпоставка била тачна, остаје неразјашњено на који је начин текао даљи развој овог облика. Питање додатно компликује ситуација која је потврђена сачуваним старословенским корпусом: наиме, перфекатска *esse*-конструкција већ је развила семантику прототипичне прошлости у канонским споменицима, а услови под којима се реализује у конкретном контексту врло су разнолики. Поглавито се реконструише резултативно значење *l*-партиципа (па и самог перфекта), који је испрва могао бити форма тек пунктуалних и моновалентних (интранзитивних) глагола (Drinka 2017: 87–88, 297), али старословенски текстови показују његов далеко слободнији потенцијал. Ипак, разумевање употребне вредности старословенског перфекта по правилу фокусира антериорну нијансу (Бунина 1959: 55–78, Деянова 1970: 129–150), а тек новија истраживања осветљавају разне екстринзичне параметре који утичу на његов избор: у начелу, формалне (MacRobert 2013) и прагматичке (Плунгян & Урманчиева 2017). Неки општи закључак био би да параметри који су релевантни за појаву перфекта варирају у зависности од споменика, као и да антериорна семантичка нијанса често у потпуности изостаје, док се нарочито истичу дискурсне одлике као што су интерпретација и фокализација; с друге стране, семантичка суштина перфектне форме, изолована од спољашњих чинилаца, тешко је разлучива од аористног значења.

У испитаном сегменту старосрпског језика перфекат, у начелу, чува сложеност којом се одликовао у старословенском канону. Прагматичка црта интерпретације може се уочити као његова најдоминантнија особина, а њене рефлексije јасно се читавају и на формалном – синтаксичком – нивоу.

- (40) [аџь] нннославъ : бань босньскн : велнкн : клє сє кнезоу : доуѣровѣкомоу : жань даньдѣлоу : н всен опкннѣ : доуѣровѣтъкон : такоуь сѣ сє клєтъю : клєль какоуь сє : бань коулиннь клєль (ССПП: 9/2–4)
- (41) знате ви како кє|д|даль ро|д|нтель цр|с|вкн г|с|нѣ сѣопочнвшн црѣ лѣтрн цр|с|вкн г|с|пгн црѣн трѣгове зєтъскє (ССПП: 97/2–3)
- (42) [кльнѣ сє] да нмлаю мнрѣ с вадн ѣ вѣкн како сѣ н мон старѣ нмлали с вашн|м||н| старѣншнмн ѣ стары законѣ (ССПП: 7/5–7)
- (43) что сте посадили лознеуь зем|л|є кралеуьства мн · нли кє много · нли млоо · працаю ви (ССПП: 10/17–18)

Пример (40) јасно илуструје чисто прагматичку разлику између аориста клє сє и подвучених перфекатских облика: док се аористом исказује прагматички необележена ситуација, којом се једноставно износи нови податак, ситуације означене перфектом концентришу се око ње и даље је елаборирају, што би се подразумевало под интерпретативном природом перфекта. Заправо, може се говорити о двострукој интерпретацији у овом примеру, с обзиром на то да се првим перфектом директно разрађује аористна ситуација, а други перфекат интерпретира први. Ови прагматички односи такође добијају своју *интерпретацију*, и то врло очигледно: на плану синтаксе. Наиме, могуће је да се интерпретативна информација формално обликује као независна реченица типа такоуь сѣ сє клєтъю : клєль, где би једини формални индикатор њеног прагматичког карактера био перфекат, што је, иначе, редак случај у корпусу. С друге стране, далеко је фреквентнија њена формализација зависном реченицом у којој ће позицију предикатског конституента заузети перфекатска форма: какоуь сє : бань коулиннь клєль. Такву синтаксичку рефлексiju интерпретативног перфекта репрезентују и примери (41–43).⁶⁷

⁶⁷ Као што наведени примери показују, интерпретативне зависне реченице могу бити различитог типа, али су се у анализираној грађи највише истакле управо допунске, односне (укључујући и оне којима антецедент није исказан) и начинске клаузе.

Када је било речи о имперфекту, речено је да и он показује извешан афинитет према зависном синтаксичком оквиру, због своје хомогене семантике имперфективне прошлости. И док интерпретативни перфекат доминира над имперфектом, може се запазити постојање мале прагматичке оазе у којој се имперфекат још увек одржава у корпусу.

(23) а такози вѣ н право крѣ сѣпочивъши кнезъ наше трѣгоу|в|цѣ любаше и здорѣаше въ всакон словѣщѣ|н| (ССП: 188/6–8)

(24) да вѣшъ крѣ с володѣ клндоуево|м| зѣннисмо крѣ се ннако не логаше (ССП: 258/2–3)

Ако би се упоредили примери (40–43) са управо евоцираним (23–24), могло би се приметити да се у контексту перфекатске интерпретације имперфекат више оријентише ка неутралној прагматичкој вредности, тј. ка новој информацији, или барем ка информацији која може да буде нова; у оба случаја формално је реч о узрочној клаузи којом се изражава другом лицу непознат узрок, или барем узрок за који се не зна да ли је другом лицу познат. Супротно од тога, све наведене перфекатске форме маркирају такву ситуацију чија се познатост намеће, почевши од познатости апсолутно експлициране глаголом знати у примеру (41), или нужне (логичке) познатости у примеру (43), па све до прећутане (конвенционалне) познатости која се може препознати у примерима (40) и (42). Имперфекат се, заправо, може употребити и у *познатим* случајевима:

(26) мн тѣде ѿ|д|писасмо г|с|птеу ти за този алн како се величѣство |т|н ѿнѣдн ѿ|д|пралаше господарѣ юда ѿнон пи|с|ниѣ не вѣше вѣ дана (ССП: 200/6–8),

али перфекат такву инверзију не познаје. Према томе, важно је прецизирати интерпретацију као перфекатском облику пратећи прагматички фактор истовременим представљањем дате ситуације као већ познате другом лицу.

Од интерпретативног карактера перфекта унеколико се отклањају значењске допуне глаголима говорења, чији су за ову прилику релевантни модалитети формализације два типа реченица: оне којима се исказује тзв. директан говор и оне које се односе на тзв. индиректан

говор. У оба случаја се прошла временска локализација ситуације о којој се говори остварује помоћу перфекта.⁶⁸

(44) н [срѣбнѣ] рѣ|т| нєсѣ мн далѣ (ССПП: 140/32);

(45) н [поклѣсарнѣ] говорѣше крѣ|л|в|с|мн на слѣгѣ дажѣжѣва · како ѣ ѣтѣнѣлѣ... (ССПП: 60/3–4).

Кореспондентну ситуацију у старословенском језику запазила је Ирина Буџина (1959: 76). Ипак, и поред тога што се у овом контексту не може говорити о интерпретативном фактору у неком строгом смислу, чињеница је да у наративном дискурсу експликација говорног акта не помера ситуациону секвенцу унапред, па би се могла препознати својеврсна прагматичка инстанца елаборације и овом приликом.

Перфекатска форма је од најранијих старосрпских докумената могла попунити место предиката у независној реченици:

(46) дало ѣ крѣ|л|в|с|т мн мѣстѣ дѣбровѣтамѣ (ССПП: 6/1–2).⁶⁹

Будући да је реч о формулаичном изразу који обично интегрише аористни облик, могло би се поставити питање да ли овде перфекат има употребну вредност аориста. Одговор на ово питање барем је двослојан – семантички, комбинација перфективног вида и перфекта заиста одговара аористном прототипичном значењу; прагматички, међутим, перфекат је маркиран у односу на аорист, и то тако да истиче најважнији део дискурса. Другим речима, фокусирајуће одређену ситуацију и промовише је у посебан статус у тексту. Уп. и следеће примере:

(47) н о всемѣ се сѣ црѣ|вѣмн нєправѣмн нє ошѣше нн ѣ тѣмѣре црѣ|вѣмн дѣжнн (ССПП: 65/ 4–5);

(48) да се ѿ|д|клѣ|н|ѣ дѣбровѣ|т|анн|н|ѣ · како нѣ светѣ ца ѿ|н|ѿмѣжн ко|н|ю · нн гѣсе нн тѣтѣ · | нѣ га ѣ кѣпн|д| (ССПП: 127/29–31).

Пример (48), притом, показује како фокализација није лимитирана на независни реченични ниво, већ јој могу подлећи и субординиране ситуације.

⁶⁸ Иако и директан и индиректан говор јесу семантичке допуне комуникативном глаголу, њихов синтаксички статус није идентичан (Munro 1982), па избегавам њихово одређивање у погледу реченичне (не)зависности.

⁶⁹ Потврда је из прве половине 13. века.

У потпуно неутралном прагматичком оквиру перфекат се појављује као еквивалент аористу тек на самом крају 14. века у дубровачкој канцеларији:

- (49) тѣда н|х| ѿнн ѡхвѣтнѣ тѣ|р| ѡбнлн . н ѡсѡлѡтнлн непѡттенѣмъ законѡ|м| н свѣзалн н велнкѡ вл-
цннѡ ѡчнннлн како нѣ подѡбно (ССПП: 191/5–6).⁷⁰

Како аористу припада специјална улога означавања прототипичне прошлости у наративном низу, тј. основне наративне ситуације, овај пример заиста је несумњива потврда продирања перфекта у суштинско поље употребе аориста, без икаквих прагматичких средстава. То би, можда, истовремено и могло да пружи експликацију посебне статистичке слике Дубровника у целокупном корпусу – наиме, развој перфекта у прототипичну, али и свеопшту глаголску прошлост у старосрпском језику текао је брже на крајњем западу његовог ареала.

Коначно, требало би напоменути да старосрпски перфекат показује anteriорне црте у употреби:

- (46) дѡдѡ ѥ кр|л|в|с|т| мн мѡстѣ дѡбровѣтамъ (ССПП: 6/1–2);
(50) до данасѣ нѣ се [дѡбровникѣ] никомѡ потвѡрнлѣ (ССПП: 249/10–11);
(51) ѡ|д|ѣ старѣхѣ вѣѣмѣнѣ ѡ|д|ѣ конхѣ нѣ памѣтара · вѣз|д|а бѣла кѣстѣ... (ССПП: 87/2–3).

Док поновљени пример (41) стиче резултативну вредност захваљујући фокализацији, али и деловању макроперформативне природе документа којег је део, потврде (50) и (51) уистину се одликују аутентичним типовима anteriорности, и то искуственим типом (50), а трајним типом (51). Први је, притом, запажен и као једна од употребних вредности старословенског перфекта (Плунгян & Урманчиева 2017).

У северним словенским језицима и у словеначком перфекат је најкасније до 14. века постао опште прошло време, док је у балканским словенским језицима и дијалектима остао мање-више старословенске природе (Arkadiev & Wiemer 2019: 166–189). Старосрпски језик представља извесну прелазну зону, па се развој перфекта у њему одиграва спорије; на крају 14. века перфекат свакако није опште прошло време, али се у том периоду може приметити

⁷⁰ У овом примеру подвучени су, заправо, облици *l*-партиципа без помоћног глагола. У корпусу су ови облици јако ретки и никада не показују неку значењску специфичност у односу на типични перфекат (в. нпр. ССПП: 9/46–48 или 64/2–4).

његов продор у централну функцију аориста, што би представљало почетак последње фазе у таквој еволуцији.⁷¹

Семантичка мапа старосрпског перфекта до 14. века могла би се реконструисати на следећи начин:

АНТЕРИОРНОСТ⁺ → ГЕНЕРАЛНА ПРОШЛОСТ⁺ [→ ГЕНЕРАЛНА ПРОШЛОСТ].⁷²

⁷¹ Опште (генерално) прошло време требало би схватити нешто шире од прототипичне прошлости, која се на типолошком плану поистовећује са перфективношћу. С друге стране, општа прошлост не познаје аспектуалне баријере.

⁷² Симбол + у експоненту означава условљеност прагматичким параметрима. Притом, остаје отворено питање статуса резултативне антериорности у семантичком пољу перфекта, будући да она није аутентично изолована. Стога се под антериорношћу овде имају у виду, пре свега, искуствена и трајна антериорност.

ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

Плусквамперфекат као посебна граматичка категорија јавља се у оним језицима који већ имају и граматичку категорију перфекта и граматичку категорију прошлости. Стога он представља комбинацију ова два концепта, при чему се синтетише значење антериорности у прошлости, тј. семантички моменат *пре неке друге прошле радње*. Словенски језици имају или су у неком моменту имали плусквамперфекатску форму или више њих, па је вероватно реч о прасловенском наслеђу, и то са дијалекатским разликама. Старословенски језик знао је за две формалне варијације: са помоћним глаголом *esse* у облику аориста или имперфекта, који се комбиновао са *l*-партиципом. Хорас Лант успоставља семантичку дистинкцију међу овим варијантама ослањајући се на своје разумевање употребних специфичности аориста и имперфекта, али је не поткрепљује примерима (Lunt 2001: 113–114). С друге стране, већ у канону се, поред изворног значења прошле антериорности, јављају и секундарне употребе у домену дисконтинуиране прошлости (Arkadiev & Wiemer 2019: 189–190).

Две формалне варијанте плусквамперфекта забележене су и у корпусу старосрпских повеља и писама до 14. века: једна са помоћним глаголом *esse* у форми перфекта, а друга са његовим обликом имперфекта. Употребна вредност потпуно им је идентична, а скоро исто важи и за њихову расподелу по фреквенцији. Притом, облик није ограничен на синтаксички оквир субординације, чак се и у мери већој од перфекта слободно односи према њему.

(52) како ѿ|с| билъ кѡпнлъ анѡдрѣа пѣшникъ · тръгѣ кра|л|в|с|мн... да исправнлъ мн се ѿ|с| њ ннѣтарѣ мн не останаъ дѡлжанъ (ССПП: 49/3–5)

(53) да ѿ вѣдоуо всакоуѡ како се бѣше порасѣтило кра|л|в|с|мн на властелѣ дѡбровѣтѣ... њ оинн... по-слаше кра|л|в|с|мн властелѣ своѣ (ССПП: 55/1–3)

Потврђено је, искључиво, значење прошле антериорности, и то углавном плусквамперфекат перфективних глагола. Јако је редак пример имперфективног плусквамперфекта:

(54) разложи се дѡмона корниковникъ с го|с|по|д|нно|м|ъ гюрге|м|н њ зѡ балшо|м|н за тръгове цю мѡ беше дрѡжалъ (ССПП: 109/1–3),

чије се прошло антериорно значење конкретизује као трајна прошла антериорност.

Плусквамперфекат се још од старословенског периода налази на периферији система прошлих глаголских времена, а такав статус чврсто чува и у посебним словенским језицима. Начелно, не подлеже тако предвидљивој граматикализацији као перфекат; заправо, настоји да одржи употребну вредност за коју се везује још од првих потврда.

С обзиром на то да је семантички моновалентан, старосрпски плусквамперфекат до 14. века не може да иницира креирање семантичке мапе.

ЗАКЉУЧАК

Испитивањем одабраног корпуса старосрпских пословно-правних докумената из 12, 13. и 14. века, уз одговарајуће теоријске и методолошке оквире, који су у посебно развијеној форми изложени у уводном делу рада, а све зарад што прецизније детерминације корпусног фокуса и што лакшег оперисања адекватним терминима при анализи самој – оформљени су темељи традиционалног четворовалентног система прошлих глаголских времена, познатог и за старословенски период, а, последично, и за касни прасловенски. У начелу, настављене су тенденције чији су се мање или више уочљиви обриси могли распознати и у споменицима старословенског канона, као и у другим старим словенским језицима.

Функционално поље имперфекта у корпусу је сасвим верно наслеђеној хомогености имперфективне прошлости. Међутим, фреквенција његове појаве умногоме је редукована, што се може посматрати као очекивана последица еволуције деривативног видског система, једне од типолошки најспецифичнијих особина словенске језичке породице, као и, у складу с тим, експанзије перифрастичног *esse*-перфекта у комбинацији са имперфективним видом. Ипак, имперфекат се и даље одржава виталним у специфичном прагматичком оквиру, који се негативно дефинише према интерпретативној познатости перфекта; штавише, у релацији са трансаспектуалним глаголима имперфекат још увек функционише као граматичка ознака имперфективности, што је особина којом наставља древну праиндоевропску праксу.

Аорист, такође, чува своју наслеђену семантику, при чему се и даље експонира као најфреквентније и прототипично прошло време у општој корпусној равни. Међутим, веома је упадљива чињеница да перфекат све више почиње да конкурише аористу, што, опет, чини конститутивни део тенденција које су угрозиле опстанак имперфекта, али је значајан и увид који пружа дијатопијска перспектива: наиме, испоставља се да се перфекат промовише као глобална прошлост најпре на самом западу старосрпске језичке територије, у дубровачким документима. Ако се има у виду да балкански језички контакти знатно инхибирају развојни пут система прошлих времена који је општесловенска ствар, може се разумети због чега је Дубровник нешто даље одмакао од нпр. старосрпског источног ареала. Такође, требало би напоменути и да аорист чува своју употребну вредност резултативне антериорности, коју је имао и у праиндоевропском језику, а којој ће вероватно договати своју виталност у српском језику данас, премда је у првим вековима старосрпске писмености била скрајнута у његовом

значењском спектру. Уз то, и граматикализована способност маркирања перфективног вида трансаспектуалних глагола древна је, али и витална у потенцијалу старосрпског аориста.

Комплексност перфекта и, супротно од тога, једноличност плусквамперфекта такође не изолују старосрпски језик према старословенској ситуацији. Док перфекат користи своје прагматичке чиниоце како би продreo у што више употребних домена других облика, дотле плусквамперфекат инертно одржава свој периферни статус у систему прошлих времена, као и своју јединствену семантику прошле антериорности. Занимљиво је да први, иако тежи да постане генерално прошло време, још увек показује изразити афинитет према синтаксичком оквиру субординације, а други, заправо, одаје веома слободан потенцијал у позиционирању према реченичној (не)зависности. Коначно, важно је истаћи, поводом увек инспиративног проблема резултативне природе прасловенског перфекта, да старосрпски континуант није показао неке инхерентне резултативне семантичке нијансе до краја 14. века; с друге стране, у домену антериорности, он се везује, надасве, за трајни и искуствени подтип.

Проблемима еволуције прошлих глаголских времена у старосрпском језику није до сада посвећивана нарочита пажња, ни у оквиру србистике, ни у оквиру славистике уопште. Овај рад није претендовао да одговори на сва питања која се том приликом могу поставити, већ је, надам се, барем допринео да се фокусирају они моменти који могу бити релевантни за даља унутарјезичка, али и упоредна језичка истраживања, као и за увид у неке типолошке моменте који могу бити врло важни када је реч о темпоралности једног словенског језика, а, нарочито, за прецизнију реконструкцију прасловенског система прошлих времена, једног од елемената прасловенске синтаксе.⁷³

⁷³ О проблемима реконструкције прасловенске синтаксе в. Грковић-Мејџор 2008/2013.

РЕФЕРЕНЦЕ

ИЗВОРИ

СТОЈАНОВИЋ, Љубомир (1929). *Старе српске повеље и писма*, књ. 1, св. 1. Београд, Сремски Карловци: Српска краљевска академија.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛИЋ, Александар (1998). *Опита лингвистика: О језичкој природи и језичком развоју*, књ. 1. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- БЕЛИЋ, Александар (2006²). *Историја српског језика*, књ. 2, св. 2. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- БУНИНА, Ирина К. (1959). *Система времен старославянског глагола*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ, Тамаз В. & Вяч. Вс. ИВАНОВ (1984). *Индоевропейский язык и Индоевропейцы*, 1. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- ГРИЦКАТ, Ирена (1957–1958). О неким видским особеностима српскохрватског глагола. *Јужнословенски филолог*, 22(1–4). 65–130.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина (1993). *Језик „Псалтира” из штампарије Црнојевића*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина (2004). Развој хипотактичког *да* у старосрпском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 47(1–2). 185–203.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина (2007). Предикативни герунд у старосрпском језику. У: Грковић-Мејдор, Јасмина. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 174–187. Оригинална верзија објављена 2003.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина (2007). Старословенска синтакса. У: Грковић-Мејдор, Јасмина. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 134–153. Оригинална верзија објављена 2001.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина (2012). Развој футура у старосрпском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 55(1). 83–103.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина (2013). Ка реконструкцији прасловенске синтаксе. У: Грковић-Мејдор, Јасмина. *Историјска лингвистика: Когнитивно-типолошке студије*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 55–71. Оригинална верзија објављена 2008.
- ДАНИЧИЋ, Ђура (1863–1864). *Рјечник из књижевних старина српских*, део 2 и 3. Београд.
- ДЕЯНОВА, Марија (1966). *Имперфект и аорист в славянските езици*. София: Издательство на българската академия на науките.
- ДЕЯНОВА, Марија (1970). *История на сложните минали времена в български, сърбо-хрватски и словенски език*. София: Издательство на българската академия на науките.

- ДРАГИН, Наташа (2007). *Језик Теодосијевог Житија светог Саве у препису монаха Марка из XIV века*. Нови Сад: Тиски цвет.
- ИВАНОВ, Вяч. Вс. (1964). *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Просвещение.
- ИВИЋ, Милка (1958). Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 3. 139–149.
- ИВИЋ, Павле (1985²). *Дијалектологија српскохрватског језика: Увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска.
- КУРЕШЕВИЋ, Марина (2009). Употреба претериталних времена у Српској Александриди. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38(1). 253–266.
- ПАВЛОВИЋ Слободан (2006). *Детерминативни надежи у старосрпској пословноправној писмености*. Нови Сад: Матица српска.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан (2009). *Старосрпска зависна реченица (од XII до XV века)*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- ПЛУНГЈАН, Владимир А. & Ана Ю. УРМАНЧИЕВА (2017). Перфект в старославянском: был ли он резултативным?. *Slověne*, 6(2). 13–56.
- ПЛУНГЈАН, Владимир А. & Ана Ю. УРМАНЧИЕВА (2018). К типологии нерезултативного перфекта (на материале старославянского языка). *Slavistična revija*, 66(4). 421–440.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад (2009). *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- СТОЈАНОВИЋ, Стефан (2017). *Функционално-семантичко поље перфектности у руском и српском језику*. Београд: Филолошки факултет. Докторска дисертација.
- ЦЕЈТЛИН, Р. М. et al. (1994). *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык.

*

- ARISTOTEL (1955³). *O pesničkoj umetnosti* (Miloš Đurić, prev.). Beograd: Kultura.
- ARKADIEV, Peter & Björn WIEMER (2019). Perfects in Baltic and Slavic. In: Crellin, Robert & Thomas Jügel (eds.). *Perfects in Indo-European languages and beyond*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 123–214.
- BALLY, Charles (1942). Syntaxe de la modalité explicite. *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 2. 3–13.
- BICKEL, Balthasar & Johanna NICHOLS (2013). Exponence of selected inflectional formatives. In: Dryer, Matthew S. & Martin Haspelmath (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig:

- Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Available at: <http://wals.info/chapter/21>. Accessed on 2021/9/23.
- BINNICK, Robert I. (1991). *Time and the verb: A guide to tense & aspect*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- BYBEE, Joan L. & Östen DAHL (1989). The creation of tense and aspect systems in the languages of the world. *Studies in Language*, 13(1). 51–103.
- BYBEE, Joan L. (1985). *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- BYBEE, Joan, Revere PERKINS & William PAGLIUCA (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- CHOMSKY, Noam (1981). *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- COMRIE, Bernard (1976). *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COMRIE, Bernard (1981). On Reichenbach's approach to tense. *Chicago Linguistic Society*, 17(1). 24–30.
- COMRIE, Bernard (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COMRIE, Bernard (1999). Tense. In: Brown, Keith & Jim Miller (eds.). *Concise encyclopedia of grammatical categories*. Amsterdam, Lausanne, New York, Oxford, Shannon, Singapore, Tokyo: Elsevier. 363–368.
- COMRIE, Bernard (2019). Introduction. In: Crellin, Robert & Thomas Jügel (eds.). *Perfects in Indo-European languages and beyond*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–13.
- DAHL, Östen & Eva HEDIN (2000). Current relevance and event reference. In: Dahl, Östen (ed.). *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 385–401.
- DAHL, Östen & Viveka VELUPILLAI (2013). Perfective/imperfective aspect. In: Dryer, Matthew S. & Martin Haspelmath (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Available at: <http://wals.info/chapter/65>. Accessed on 2021/9/23.
- DAHL, Östen (1985). *Tense and aspect systems*. Oxford: Basil Blackwell.
- DAHL, Östen (1999). Aspect: Basic principles. In: Brown, Keith & Jim Miller (eds.). *Concise encyclopedia of grammatical categories*. Amsterdam, Lausanne, New York, Oxford, Shannon, Singapore, Tokyo: Elsevier. 30–37.
- DOSTÁL, Antonín (1954). *Studie o vidovém systému v staroslověnině*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- DRINKA, Bridget (2017). *Language contact in Europe: The periphrastic perfect through history*. Cambridge: Cambridge University Press.

- DRYER, Matthew S. (2013). Expression of pronominal subjects. In: Dryer, Matthew S. & Martin Haspelmath (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Available at: <http://wals.info/chapter/101>. Accessed on 2021/9/23.
- GUILLAUME, Gustave (1933). Immanence et transcendance dans la catégorie du verbe: Esquisse d'une théorie psychologique de l'aspect. *Journal de Psychologie*, 30. 355–372.
- HASPELMATH, Martin (2003). The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. In: Tomasello, Michael (ed.). *The new psychology of language*, vol. 2. Mahwah, London: Erlbaum. 211–242.
- HEINE, Bernd (1992). Grammaticalization chains. *Studies in Language*, 16(2). 335–368.
- HEINE, Bernd (1993). *Auxiliaries: Cognitive forces and grammaticalization*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- HEWSON, John & Vit BUBENIK (1997). *Tense and aspect in Indo-European languages: Theory, typology, diachrony*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- HOLT, Jens (1943). Études d'aspect, *Acta Jutlandica*. 15(2).
- HOPPER, Paul J. (1991). On some principles of grammaticization. In: Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.). *Approaches to grammaticalization*, vol. 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- ISAČENKO, Alexander V. (1962). *Die russische Sprache der Gegenwart*, Teil 1. Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag.
- JAKOBSON, Roman (1984). Contribution to the general theory of case: General meanings of the Russian cases (Brent Vine & Olga T. Yokoyama, trans.). In: Jakobson, Roman. *Studies 1931–1981* (Linda R. Waugh & Morris Halle, eds.). Berlin, New York, Amsterdam: Mouton. 59–103. Original work published 1936.
- JAKOBSON, Roman (1984). Structure of the Russian verb (Brent Vine & Olga T. Yokoyama, trans.). In: Jakobson, Roman. *Studies 1931–1981* (Linda R. Waugh & Morris Halle, eds.). Berlin, New York, Amsterdam: Mouton. 1–14. Original work published 1932.
- JESPERSEN, Otto (1924). *The philosophy of grammar*. London: George Allen & Unwin.
- KIPARSKY, Paul (1998). Aspect and event structure in Vedic. In: Singh, Rajendra (ed.). *The yearbook of South Asian languages and linguistics*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 29–62.
- KIPARSKY, Valentin (1967). *Russische historische Grammatik*, Bd. 2. Heidelberg: Winter.
- KLAJN, Ivan (1985). *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.
- KLEIN, Wolfgang (1994). *Time in language*. London, New York: Routledge.
- LEHMANN, Christian (2015³). *Thoughts on grammaticalization*. Berlin: Language Science Press.
- LUNT, Horace G. (2001⁷). *Old Church Slavonic grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

- MACROBERT, Catherine Mary (2013). The competing use of perfect and aorist tenses in Old Church Slavonic. *Slavia*, 82(4). 387–407.
- MEILLET, Antoine (1912). L'évolution des formes grammaticales. *Scientia*, 12(26). 384–400.
- MUNRO, Pamela (1982). On the transitivity of 'say' verbs. In: Hopper, Paul J. & Sandra A. Thompson (eds.). *Studies in transitivity*. New York: Academic Press. 301–318.
- NEDJALKOV, Vladimir P. & Sergej Je. JAXONTOV (1988). The typology of resultative constructions. In: Nedjalkov, Vladimir P. (ed.). *Typology of resultative constructions* (Bernard Comrie, trans.). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 3–62. Original work published 1983.
- PALMER, Frank R. (1979). *Modality and the English modals*. London & New York: Longman.
- PALMER, Frank R. (2001²). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PAVLOVIĆ, Slobodan (2007). Starosrpska poslovnopravna pismenost kao retorički fenomen. *Slavistična revija*, 55(4). 615–623.
- PERKINS, Michael R. (1983). *Modal expressions in English*. London: Frances Pinter.
- PLUNGIAN, Vladimir A. & Johan VAN DER AUWERA (2006). Towards a typology of discontinuous past marking. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 59(4). 317–349.
- REICHENBACH, Hans (1947). *Elements of symbolic logic*. New York: The Macmillan Company.
- RITZ, Marie-Eve (2012). Perfect tense and aspect. In: Binnick, Robert I. (ed.). *The Oxford handbook of tense and aspect*. New York: Oxford University Press. 881–907.
- TIMBERLAKE, Alan (2007). Aspect, tense, mood. In: Shopen, Timothy (ed.). *Language typology and syntactic description*, vol. 3 (Second edition). New York: Cambridge University Press. 280–333.
- VAILLANT, André (1966). *Grammaire comparée des langues slaves*, tome 3. Paris: Klincksieck.
- VAILLANT, André (1977). *Grammaire comparée des langues slaves*, tome 5. Paris: Klincksieck.
- VAN DER AUWERA, John & Ludo LEJEUNE (with Umarani Pappuswamy & Valentin Goussev) (2013). The morphological imperative. In: Dryer, Matthew S. & Martin Haspelmath (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Available at: <http://wals.info/chapter/70>. Accessed on 2021/9/23.
- VEČERKA, Radoslav (1996). *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*, Teil 3. Die Satztypen: Der einfache Satz. Freiburg: Weiher.
- VENDLER, Zeno (1957). Verbs and times. *The Philosophical Review*, 66(2). 143–160.
- VENDLER, Zeno (1967). *Linguistics in philosophy*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- WIEMER, Björn & Ilja A. SERŽANT (2017). Diachrony and typology of Slavic aspect: What does morphology tell us?. In: Bisang, Walter & Andrej Malchukov (eds.). *Unity and diversity in grammaticalization scenarios*. Berlin: Language Science Press. 239–307.

WIEMER, Björn (2017). Slavic resultatives and their extensions: Integration into the aspect system and the role of telicity. *Slavia*, 86(2–3). 124–168.